प्रवेश सं० ६१२०२ विषय: वेद क्रम सं०

नाम आपस्तम्बश्रौतसूत्रार्थदीपिका (भाग मौल्याद: ८०८१) ग्रन्थकार रुद्रदत्तभट्ट:

पत्र सं० १-२८, २२-२७, २९-५८.

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) ४० पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

आकार: 11 X 7 ½ लिपि: दे० ना० आधार: कागज

वि० विवरणम्

001767 आ ५

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१९४९—५० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आपस्तम्बसूत्र वृत्ती सूचिपिका वे.जै. ० १ पु.नं. २६

॥ ॥ॐनमो श्रीगणेशाय॥ ॥ॐ॥ अथ नित्यत्वसामान्याद्विधित्वसामान्याच्च चातुर्मास्यानि व्याचष्टे॥ अथ
सवेति। चतुर्षु चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्यानि वैश्वदेवादीनि। तैः समुदितैरिष्टवतोऽल्पकालिकेन भोगेन ह्यपचि
तुमशक्यं पुण्यं भवतीति। नित्यत्वे त्वेषां फलोपन्यासः पशुबन्धवदेव प्रत्येतव्यः। नित्यत्वं चैषां ब्राह्मणे चतुर्होत्रादि
विधिषु नैव चनित्येषु समभिव्याहारात्। स च चक्षुतावचनित्याधिकारे वचनादाश्वलायनेन च संवत्सरमासाभ्यासि
कुर्वीत पशुचातुर्मास्यैरिति नित्यानुवादेनोपात्तम्। तथा च बौधायनेन यावज्जीवं प्रयुक्तानि चातुर्मास्यानि सूरिति
यावज्जीवाभ्यां स्वच च नास्ति द्वादशेनापारे फलानन्तु वेधेनाम्न्निविधायतेन काम्यानि चातुर्मास्यानि व्याख्या
स्याम इति नित्यकाम्यविभागप्रदर्शनार्थं फाल्गुन्यां प्रयुक्ते। अभित्रा इवनात्वेन विश्वेदेवत्वेधा जैरिष्टत्वेन पुराकल्प
श्रवणाच्च प्रथमस्य पर्वणः समारम्भो वैश्वदेवमिति तेन चैत्र्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां मासपौर्णमास्यन्तरस्य पर्वणा
स्यां यजेत। भारद्वाजबौधायनाभ्यां तु चतुर्णामपि पर्वणामुपयोगेन मात्रे प्रयोगा द्वादशाहेनापवर्गस्योक्तः। भारद्वा
जस्तावदुपायनः। आपस्तम्बेन पञ्चसमस्तानि तेषां पञ्चापर्वणि वर्ज्जनमतेव पञ्चमिति। अथ यथा द्वादशरात्रं चातुर्मा

स्यानिराक्रमात् प्रतिपदि वैश्वानरपार्जन्या द्वितीयायां वैश्वदेवेन तृतीयायां चतुर्थ्यां चोपरम्य पंचमे वरुणप्रघासैः ष
ष्ठ्यां सप्तम्यां चोपरम्याष्टमे नवमे साकमेधा दशम्यामेकादश्यां चोपरम्य द्वादश्यां शुनासीरीयात्रयोदश्यां पशुरिति संवत्स
रप्रतिमा वै द्वादशरात्रयः संवत्सरं यैव यजन्त इति विज्ञायत इति । बौधायन आह । न त्वेव प्रयोगं त्वरयाऽहरहरेषां
उदगयन एवैके उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे प्रयुंजीतेति न चापदश्यादहे पि चातुर्मास्यैर्यजेत प्रथमायां
वैश्वदेवेन इष्ट्वा चतुर्थ्यां वरुणप्रघासैरष्टम्यां नवम्यां च साकमेधैर्द्वादश्यां शुनासीरीयपशुभ्यां यजेतेति विज्ञा
यत इति केचित् प्रयोगमिश्रोपमन्यवद्यन्नेन बौधायनवचनाद् यागपि द्वादशाहः प्रयोगः सद्यःप्रयोगश्चा
कालेन चातुर्मास्यापवर्गो मिहितः इति मन्यते ॥ ॥ नद्युक्तं ॥ प्रयोगकालावधिं ब्रह्मचर्यनियमं परत्वात्
स्यतस्यपूर्वापरपर्यालोचनयैवावसानमिसलविस्तरेण । पर्वाः चरुः । पर्वपर्वणि चतुर्दश्यां अग्नि
नारनपूर्वदशी । एकस्मिन्नेतस्याभिज्याक्चनासेच इष्यो वैश्वदेवेनेज्जनदति चालिंगात श्वोभूते यो
मास्ये द्वितिलिंगाच्च । अन्वारभ्येते आरभ्येते न वा चातुर्मास्यानीत्यन्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या वैश्वानर

द्वि	राम

स्य चाग्निर्वैश्वानरो देवतेति दर्शितं पुनराधेयेन पंचहोत्र न्वारंभणीययोः समानाग्नित्वं उभयोरप्यारंभार्थयोः स्वातं
त्र्यात् वैश्वानरपार्जन्या पंचहोतारं चनाभ्या वर्त्तेतेति दयपुपादानाच्च ॥ वैश्वा ॥ वृतेराता प्राची । जते । प्राचीनप्रव
ण यजेत पर्वस्मिन्नेव देशे देशान्तरे वा साधारण निर्देशाद्वरुणप्रघासेषु दवसानस्य माच्च । सत्याषाढश्चाह ।
प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतोदवसाय वा नुदवसाय वेति । पशुर्होति । अथ वैश्वदेवायागर्त्या पउपस्थस्य पशु
वंधस्याक्रमाहवनीये प्रणयति नात्रोपयनहोमं जुहोति । एवं पिलस्त्र परोभयासीत् लिंगाविरोधादिति भावः । ऊ
र्त्तीयति । पुनरुल्लेखः कायहणं संभारांतराणि पारसंख्यानानि भवंतीति । तस्यामग्निं प्रतिष्ठाप्य समानमा तिष्ठि
ष्यः नानुपरं । अनुजरवेदिक इति वचनादुत्तरवेदिमिति वरुणप्रघासमेते त्रैमहाहविषि च निसेपाशुके प्रणय
नेऽप्यनीतेति । आमावास्यं तंत्रं नामस्यपर्वणः स्थापमितुमग्न्यन्वाधानादेरनुक्रमणं । तत्र वैश्वदेविके हवि
विश्वेभ्यो देवेभ्यो देवभागं विश्वेभ्यो देवेभ्यः शरदे जुहानाद्वात्पयो विकाराः प्रस्तथ्याः । प्रस्तः । प्रस्तः पुष्पोमद्वै
तोदभालाव्याःस्तृथः नत्वारम्भ पंवर्हिरित्यादि वद्वर्हि ग्रहणे नैव प्रस्तरस्यापि सिद्धे ग्रहणे किमर्थं द्यथ प्रस्तर ग्रहण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

परममन्तरितासार्थमिति ब्रूयात्। कृत्स्नां तरकारे केश्चिदन्यतरस्य प्रसमपत्न्व वर्तनाद्दरार्थवा ब्राह्मणपरिव्राजके
न्यायात् यथाप्रकारेण परिधिनास्कन्दावेधाचवार्हिबर्हिषाहो। त्रेधाकार्या। नहेनदुभयात्मकं बर्हिर्यदुसिध्यतोपप
त्रमाविष्टपमेत्रेधा विभज्य संनह्य चीनवितानं भागान्तपुनं रव धासन्नह्यतीत्यर्थः। तस्मिन्मंत्रः। तस्मिन्नेकधा स
न्नहने सन्नहनमंत्रः प्रथमानि। नुलन्नहनानि तूष्णीं भवंति। तत्र त्रेधा सन्नद्धस्य बर्हिषः प्रस्तरः रहितो भागो प्रथम
बर्हिर्मंत्रेणैसन्नद्धतयोः प्रस्तरवेनभागं बर्हिर्मंत्रेण प्रस्तरमंत्रेण चान्यत्राधाय ततः सर्वसन्नहनमंत्रेणैकधा
सन्नह्यति। नयेभ्युः नयेभ्योपि प्रसमपदः पुष्पितनानाखाहृत्साप्राह्यर्मइत्सर्थः। त्रयो हृतः। गतः चीन कयतितन्वा
पिष्टपममव्यामिरनामिः सप्तकेन च तूष्णीं त्रीन् पुंजान् सन्नयत तस्मान् सन्नहनस्थले मंत्रेणसेभ्यसतत्तः स
न्नहनमंत्रेणैकधा सन्नह्यति। एवं। पति। पूर्ववत्साध्यावनत न चयपथाग्वासा संस्तुयं होम ऋषये विभ्वेदेवार मंप
नुगावइत्यादयो मंत्रविकाराः। स्त्रोमे। चेवा। पात्रे चमसे। चमसेन जुहोति स्रुचावेत्यतुवाद्दात केसे चमसवेति
नुवत्स्यां तरकारा न्ययनस्या जुहुयात्वात्यहस्त्वचनात्। पात्नाशवचनाच्च तेनप्रात र्हिपात्रैः सह प्रयोगः। निर्वपति राम

२

राजन्स्तपकाम्याग्नेयादीनि धाधात्वयिन्यानानिहवींषि समाम्नातानि क्रमेण निर्वपति। तेषां राणि संचरेति पर्व
तराणपीतिसेचरानि पर्वचतुष्टयसाधारणानीति यावत् यथा तत्र तत्र समाम्नातं एनद्वाग्नागास्येव पेचतुर्थी
षीति। पिष्टाय्ति। पिष्टस्तं दुलेरुत्र चरुपुरोडाशागणग्न्यायेन प्रागधिवपनात्। पौष्णानामपि पुरोडाशीयैः सह
विभागः न चरव्यः पेष्टव्यत्वसामान्यादुभयोश्चराश्रयोर्ययाभागोव्यावर्तेध्व मितिवमन्यदेवतोपदेशनेः वहुत्वाद्धिभ
ज्यानां तनः पाश्यो विष्ट्रंस्व सुतसुप्लीनाम संपुतेषु च पौष्णयोनां पर्ववर्द्धिभागः तथा चमारद्वाजः। सदैतरा
न् पिन ष्ठिसंयुतानां पौष्णम यो द्वरतीति सत्यापाढथ्याहा संयुतानां विष्टानां विभागमंत्रेण पौष्णमपाद्धिप्य चरुके
वल्येन श्रपयतीति तत्त्वाधिश्रपणकाले चरुवद्युत्सुतास्त्यक्षु पौष्णमोप्यश्रपयति कपालोपधानकाले च्युद
णामेणारसां नपसान प्यस्चेत्सहेने के कपालेगाराना धृष्ट्यान रोहितः। तप्तेः पति। भार्गनाधिश्रपणने तरमानयति
पुरोडाशम धिश्रित्या मिज्ञावनत् पपत्र्यांकुरोनीतिलिंगात् अप्यो मंत्राच्च वोधाप नेन। पत्संजिते। न च पर्वनीभूतं सं
पघते न हामिल्वाहविः अवशिष्टनुवाज्जिने। न च्छोमपम पिनयैधायस्याप्य धायाप्य धिष्पस्याधिश्रयणामिवरोति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पशुज्यानि। पशुवदाज्येन दध्नो देहीति विहितः संप्रैषः तथाज्यानि चतुर्गृहीतानि भवंति। पृषदाज्यं वेति च। पृषदाज्यो
दध्याज्येव यथोवगम्यते ननु दध्यस्याज्यमानीयत यथा मही नो पयोसीति पुनर्वचनाज्ज्योतिरसीति मंत्रेणेति यजते। सा
हनकाले तु दधिस्थालीरसायाः कार्याभावात्। आभिघारणकाले सोमयजे पो सोतानां गान्त्येप विकारत्वात् मे
देशाभिधारणं तु स्त्रीभिन्नरेषां प्रातर्दोहवदपि सायां। उद्वाचति। उद्वासनकाले मारुतो ह्रासनानंतरमाभिसो
सात्राय वदुद्वासस्य संहननाद्युपसेचनांते कृत्वा ततो द्यावापृथिव्यमुद्वासयति। अलोपति। व्याख्याताः। उक्ता
जिने। वाजिनं तु स्त्रीमासाप्यतिनव्याहृतिभिः न चाश्लिष्येति यथा तद्विमंत्रह्यपाम्नापत्वादुत्पार्मेद
पोरप्रधानत्वाद्वाजिनस्य पयोत्तं मत्रेहवीषि लिर्यपतीति। पेच। शति। आमावास्यतंत्रत्वाद्देवसिद्धेप्यज्ञे
नुः पुनरुपादानमितरमेव परिसेख्यानार्थो आगंतुकोपमविकः प्राकृतेम्परस्म्यो तदालंभ्यप्रवदभिमर्शी
नेमारुतस्य। पयो नेमारघाजेन ध्यतेरस्य हराणे हामविकाराः इति। सान्नायमंत्रपोर्थ्यामिसायाम्नहोयपृषदा
व्याख्यातः तस्याश्चोभयहोहविकारत्वे वरुणप्रघासेषु वक्ष्यति। पशुमध्याः हवीष्या सायपशुवः त्रिमेष्य

साधिधेम्पश्च सप्तदशानव प्रयाजा गतः चतुर्यास्याः प्रैषाणां प्रतीका आदयो याज्यायेषां तेन यो ज्ञात पथा दुरो ग्रम
आज्यस्य विपलिसादिग्न नुमेत्रणाम्नैषो पशुवदेव द्रष्टव्या। पशुयना चतुर्थाद्यमयोरिस्पर्धः। प्रवर्तते तत्राभिन्नापाः
सह तत्सह दवदामुपात्र दुपातृ एकस्माद्यागतः इतं स्पर चोच कार्यमिति हविरेकत्वात्। केचित्तु पात्र द्वयाद्द्विरवदति
द्वयोरद्वरनास्त्याचेवला पञ्चवदाय पत्नीकपालवत्। पथप्येवमेव प्रकृतिः सर्वेकपालानीत यावितत्रैव धर्माणां
स्वत्रतनाव यमो ते स्वाहतिरेराः हुतानुमंत्रणे चाग्नीषोमीयवत्सोमस्याग्नेयवत्सा विक्रस्पएं द्वाश्रवन्मान्ततस्य यस्य सा
म्रानान्वितरेषामनुमंत्रणं चाग्नीषोमीयः। मह्रै धुहो। गतः द्विशिणावी। प्रथमजस्तास्मिन्नसो वत्सरे इति शेषः। पव
जति। गतः। अश्वावदुर्श्रिति तस्मा वदष्टा वस्पाजामे त्रावरुणप्रैषवर्जं आदित एवाघाभिः पाम्नुवैः समानाम्नाय
येषां पाताः तत्वहुतानुमंत्रणाः इत्यर्थः। उत्तमो नवमं तत्रमेनैषा दशोनवमेन हेनयजति। अयवाभ्युत्तमो
नमेनेत्यर्थः। देवान्तरानां एवं प्रकृतिवदेव संप्रेष्यतिन पशुवत्संप्रेष्यतीत्यर्थः। ननु मैत्रावरुणाभावात्प्रैषमिति
वचनाच्च प्रकृति वदेव संप्रैषो भविष्यति तत्किमर्थं आरंभः सत्यं तथा भविष्यति श्रमस्त्वस्मैनाद्युत्पात्रहोता हि सर्वा

श्री·

तथापशावपि तद्विकाराणामेव द्विय
र्थेनायसंप्रैषण प्रातिस्विके न च द्वितीयेन मध्यमोत्तमयोरेव द्विपजत्वेऽष्टं । तथापि तद्विकाराणां पंचमप्रभृती
नां त्वमुक्तो । उत्तरयोर्विकारे द्विति तद्वान्तेच पितपते हैयोयजपजेतिप्रथममिति तेनात्रापि तद्विकाराणां पंचमप्रभृती
नामेव द्विजत्वं न तु प्रथमविकाराणां द्वितीयततोयचतुर्थानामिति । तस्मात् प्रमति सूत्रयोः पुनः पुनरारंभः सेव ताय
ते । अप पशुवद्धूःनादि सहोपभृता दधप्राज्यधायाः सूक्तवाके तु होतादिव्यं धामाशास्त इत्यस्य पुरस्तात्सेव स्तरी
णां स्वस्तिमाशास्ते इत्यावपति । एवं मति । यजमानोऽपि सामेसतया शीरित्यस्य यजुषः सं च स्तरीणां स्वस्तिमाशास्तइ
ति जपति । पारकोति । तत् स्त्रावोतेस्त्वो पेता वतेयासे द्वेपरिधीन् प्रहरति वचनं प्रहृत्य परिधीन् जुहोतीति
ति अपति । पारकोति । सं स्त्रावः पारेषि प्रहरणमिति ख्यापितं भवति । बर्हिरनुविधि
याजिनधात्र ास्यापयमेवाय्ये इति दर्शयितुं तेन संस्रावः पारेषिप्रहरणमिति ख्यापितं भवति । बर्हिरनुविधि
चबर्हिस्तेदयन्नाभिधानाभिधाति । अभिधारणप्रतिषेधाद्यथानायचनाद्धुर्धुहिंते ने वेज्यानचतुर्थहोतेन । याजि
ते चानात ऊर्ध्वं जतिः अनवानमनु प्रसन्नन् अडीर्चे सात्राप्यवहुतात्तु मेवमलेन सत्ये प्रधानार्थत्वात्तस्यावा
उिःजति । अनुवषट्कारस्य स्विष्टकृदर्थत्वादग्नेरहमायुष्मानित्यनुमंत्रणं त्रयोस्येति । समवदानं सत्यवदा राम

सोमादीनां त्रयाणां ग्रहणेऽनुवषट्कारात्मकस्विष्टकृदर्थेनपयरूपकत्वमिति । किंतु देवतेज्याशिष्टैर्न वदानीत्यर्थः ।
अन्येत्वाहुः । त्रयाणां हविषामवमेयानुयागः नतु स्विष्टकृदिज्यासीति । उदेयेति । उद्देशः शेषः प्रतीत्यप्रतियागंत
अन्येत्वाहुः । त्रयाणां हविषामवमेयानुयागः नतु स्विष्टकृदिज्यासीति । कर्मनामधेयेन कर्मत्वमिति तेन ना
त्वातर्वीहिसादि तेशेषं सर्वं सर्वान समुपहूयमत्तयेति । पाचाद्यत्य । असापंते । कर्मनामधेयेन कर्मत्वमिति तेन ना
म्नायथाह तरुपहूय स्यात्पूर्वं तु पहूयस्वे स्याः । उपवचनप्रतिवचनोमंत्र इति शेषः । उपहूतो समयेत्यर्थः । होताये
क । अनियतत्रमास्विन्नरं प्रक्रयपितपत्नयाः स्वविशेषावचनात् । भारद्वाजस्त्वाह । होतान्येषा चतुर्थ प्रस्ताया
म्नोऽर्ययजमानइतिवाजिपति । भक्षयितापोयः स सर्वोनेन भक्षयति । पशुं यजे । पत्नपतमितिश्रीतिः । सिद्धवते
दर्शवत्सेस्याः आमिक्षायजमानभागो दधिपयोमेत्राभ्यां प्राशपश्यामः । अतिः अशि लोहकमुपोदनं त्री ति शैलो
नो तानि यस्याः साजेपाशात्यनस्गारल्पागरहास्तचिः शलली । इक्षकांड मिलोरतेतरकांतरतिप्राते । तं चतुर्नाग
स्या केचनस्य + उशलाकावा । उदुंबरं ताम्रं । औदुंबरं तेति लोहविशेषणं । लोहितायसेन । स्वेत पा+वपनारात्मथ्या
न तमिश्रेण कालायसेन क्षुरं कुर्वंति । तेने हारालतीभ्यां गृहीतेन क्षुरेण वेशाविवर्णपते । स्यादर्थको ति चावापयते वा

घर्मुणा यजमानः सर्वं वा वपनं इति सत्याषाढः उतिवपति। अनेन मंत्रेण केशान् वर्तुलं वर्जयति। श्मश्रूणि
र्सा वपतीति। तद्वाकं निवर्तमाने पुंके शोषुज्ञ पतिः तस्यांतानि। यजमानस्याग्निं मध्ये द्वादिषु पर्वसु चातुर्मास्यभावि
पुनर्मंदनराल कालिकानि कृतानि वर्ष्यते। नमो। यैतिरागग्रात्नस्य प्रतिषेधः। निषेपश्यों वै धमिदंमांसह विमं सा
भयस्येवः सत्ये। जायां आसनो प्रङ्गषीं ज्ञायामुपेतिवा। नोपर्याप्तं। नोपरिपीठं दावाले शयीतवा। प्रदर्शनार्थत्वा
सनवचनं। अधः शयीते सेवां भवलायनः। जुगुप्सेताताम् जुगुप्स्यावर्जनेन लक्ष्यते। वर्जयेदनृतं। आहिताग्नित्वादेवं
स्विदस्य पुनर्वचनमादरार्थं। प्राङ् शेते। प्राक्शिराः मध्वः। इति। ओदनत्वेन व्यंजनत्वेन वेति सेशपेशितं यमाह मध्वपरं
मध्वश्नातीति अश्नत्पर्यस्य विशविज्ञापितनेमुख। अथानुग्रहमाह भारद्वाजः। मध्वज्ञावै देवा मधुवेति विज्ञापनेवनस्पतेमं राम
धुनादेवेनेति देवेभ्यो मध्विति कृत्वा निरूप्य वोधायनश्च। मध्वश्नातीति प्रकृत्याह हुत्वा तमित्येवेदमुक्तं भवतीदं मधु
तिविज्ञापनरत्पथः। आश्वलायनस्तु मधु मांसलवणस्त्रमवते रयनादित्यतेय इति। अनुयाजी वैश्वदेवादीनि
पर्णाख्ये वत्सरकाल साध्यानी प्रकृतिर्द्विविधमनेन प्रदर्श्यते सएष चातुर्मास्ययाजी द्विविधः एक ऋतुयाजी

र्द्ध तरश्चातुर्मास्ययाजी। तत्र यो वसंतादीन् ऋतूंनेव प्रतीक्षमाणस्तत्र तत्रैव ज्ञाते तेन तेन पर्वणा यजेत तत्तु चातुर्मासावधिया
ऋतुर्याजी। यो नाल्य ऋतुयाजी। परस्त्वेव मुख्यमप्यपेक्ष्य यजते स चातुर्मास्ययाजी एतदुक्तं भवति। वस्य फाल्गु
न्यापाढ्यार्द्धचापेक्षते स ऋतुयाजी। परस्त्वेवमुखमप्यपेक्ष्य यजते स चातुर्मास्ययाजी। तत्रर्तु या
प्रकारेण चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्यैर्यजेत। वसंता ऋतुषु वा ज्ञातेषु तस्यान्त स्पर्शोरादिमध्यादिमे पर्वणीति। तत्रर्तु
ज्ञिनां विधिं दर्शयति। वसंतेयजेत। ऋतुयाजि विषयं वायं विधिर्न चातुर्मास्ययाजि विषयः इतरथा शाक्रमेधानां शरदि
धाने चातुर्मास्यावधि विरोधात् फाल्गुन्यां पर्वादि विधिनेव सिद्धेः वसंतग्रहणं विधिवै वर्थ्याच्च न चैवायं यो सौ रे वसंते
पाफाल्गुनी याषाढ़ी विचापाढोनत्रैव प्रशस्तत्वार्थं वसंतग्रहणं इति। चांद्रमासानुसारेणैव चातुर्मास्य प्रयोगे दर्शविधि
क्रमात्वात् तस्मादृतुयाजिनएवायं विधिः॥ ॥इति प्रथमं पटलं॥ ॥ततः ज्ञते। पर्वभिश्चातुर्मास्यैः पुमासान् स
चतुरस्तिवस्यति। ततः पर्वगणनया वैश्वदेवकाला पर्वणः फाल्गुनादिश्चैत्रादिर्वा चतुर्षु चोदमसेषु मासेषु वीते
दुयानं तराषाढी श्रावणी चा तयोरन्यतरस्यामुद्दवसाय एशोत्तरं त्वाणो वरुणप्रघासा एषोन पर्वणा इतेता। आषा
ढ़ी आवणी च फाल्गुनी चैत्री यो व्यारभ्य यतेति। उदवसानवचनं वैश्वदेववदत्र यमेषात्रे प्रमार्थवरुणप्रघा

समभारत्वानुपपत्तिरित्यो वरुणो राजानं वरुणप्रघासैर्यजेतेति वरुणस्येयं सत्वस्तवनेनाभिसत्येचनात्वेनस्ववरुणसंव
धात् शमीपर्णानुपवयतिप्रघासमेवास्यामपि प्रघृतो निघासस्संवेधास्तुति वर्ष्मवा शब्दश्वायं नित्यं बहुवचनोत्तः पु
पुंल्लिंगोत्तश्च प्रयुज्यते। चतुर्थ्यु मासेषु यागा भवन्तीति नियमादधिकमासवति वत्सरेण चातुर्मास्यारंभः॥ अरुः वृति।
व हत्य ब्राह्मणवचने विधाव्या र्थः प्ररूढाः कत्ताः गुल्माः यस्मिन् देशे तत्र यापञ्जेनमत्र क्वचित् हादेशो न रहस्य यः। तस्य
वात्यः। तस्येति कर्मपि ह्यपाप पर्वपि ह्यपाचैव वचनं वात्स्यः प्रयोगः वेदो भवतः। आगर्यापपउपस्य रूपउइयसाप
गार्हपत्ये निहिते नेतरं वेदे हत्वा वेघोवायं नेवाग्नेण गार्हपत्यं नापरेणाहवनीयं नापि कल्योनरा भिप्रायेणाग्नेण
गार्हपत्ये निहिते नेतरं वेदे हत्वा वेघोवायं नेवाग्नेण गार्हपत्यं नापरेणाहवनीयं नापि कल्योनराभिप्रायेणाग्नेण। राम
हवनीये। प्राचीप्राक्त्वेन समे। हे अपि दर्शपूर्णमासिकावित्यर्थः उत्तरस्याः पाश्चुवेधिवत्यश्रमनिरासार्थं समयवचने।
प्रसंगः अस्ति भमन्ते तु उत्तरवेदिसंवेधात्। पाश्चुवेधिकी चोत्तरेति कल्पान्तरेतन्निरासार्थं च। तस्माद्युक्तमेवसा
स्यवचने। नत्राजसा गार्हपत्यस्य प्रतिपस्यातसंचरार्थमंतरालेमुखाशिरः स्थानीयस्य गार्हपत्यस्यवाहुद्वयवत्सा
श्वेपाः हृवेदी भवतः। आम्नातोनास्ते इत्तिोवाहुरिति प्रकृतमतस्माच्चातुर्मास्ययागस्य मुखितोनोकउभयावाहुरितिवा

त्वेन वेघास्तवनात्तस्मात्स्वयमान्वेष्यसावितित्येतास्तु। उत्तरस्थाना। वरतिकर्माणि करोतीत्यर्थः। उभ। तेत्रः विहारसंपु
क्तत्वेन तंत्रेउभयो विहार पार्भवति। उभयदेशभावित्वात् प्रधानानां देशभेदेन चोगानामभिन्नयादितिभावः। यथो
क्तन्यायसिद्धिः इत्तिोमोवरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वतंत्रं क्रियेतेति। अपि। याज्ञापत्नीसंयाजयहणं प्रदर्शनार्थं
स्वपराः ग्निहोमानोनेपात्वकाग्निवत्वात्स्यान्तर मनाञ्चः। तेत्रतामावित्तापीति पुनर्वचनं। एवं त्वेषां कल्पभेद
इष्टप वैहारिकाणां पृथगुभयेवापर्यइत्येवमर्थं उक्तं च जैमिनिना। एकाग्नित्वा हृपहेतुत्वेस्यादिति तत्राग्नीयुपवि
षेया अपि यसप्रघासेष्वेकवदेकार्थोस्य एकवचनेन प्रयोज्याः। यथा अग्नये प्रणीयमानायस्यत्ययेसमिध्यमाना
पञ्चग्नीत्यादि धीश्वाग्नि चरमोत्तरा कृणत वेदिं ध्यायवहिरुपसादयेत्यादि तेषांच्यार्थहृयविषयत्वेपि अग्नि माइथी
तेत्यादिवचनात्समिधाग्नये लकत्ता पपत्तेर्मा भूदपवाधइतिभावः। संसर्गिद्यामेधापित्वा छुतुहोः प्रशादस्य यथा
तेत्यादिवचनात्समिधाग्नये लकत्तापपत्तेर्माभूदपवाध इति भावः। संसर्गिद्यामेधापित्वाच्चातुहोः प्रशादस्यपथा
हुर्मीमांसकाः संसर्गि पुचार्यस्या लिरूपरिमाणत्वादितिस त्याषाढश्चाह। तद्यथा संप्रेष्यति कवदयिसप्तानि
सामिधेनीपङ्क्तिप्रापणे। प्रेसमार्जने वेति वोधापनश्चाग्रये समिध्यमानयेसेव पठितया। अतश्चभ्यायाथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्यमानेष्वग्निमिधायिनामन्रूह: य यामुन ज्ज्वालासमिद्धो अग्निरा हुत इत्यादि अत्र च सेयप्रैष इति वचनादन्येभ्य प्रैषेभ्यो
ये निगदाः सेवादामंत्रणादिविषया ते द्विवेदप्रयोज्याः यथागतामग्नीत् प्रणेष्याव: प्रोक्षिष्याव: निर्वप्स्यावहत्यादि
य: अग्नेस्त्यामंत्रणनिगदान प्येकवन्तप्रयोज्यान्मन्यन्ते। मरुप्तुकोऽस्य प्रैषध्याणादिकवदामंत्रितस्य द्विवदनुज्ञावचन
विरोधाच्च सत्या यादृस्मा आभ्याम प्येकवद्यामंत्रणमाह। यथो भो ब्रह्मणामामंत्रयेते द्विवद्ब्रह्मानुजानातीति द्वि
वत्। नाति। ब्रह्मानुद्विवचनेनानुजानाति यथा प्रणयतं यज्ञे देवता वर्द्धयतं युवां प्रोक्षतमिमादि ब्रवराश्वावधि
त्यामंत्रणमनुज्ञा चैकवदेव भवत: आश्राव यितुरेकत्वात् ब्रह्मग्रहणमनुज्ञाग्रहणं च यजमानादे: सेवादादे:
प्रदर्शनार्थं तुल्यन्यायत्वात्। तस्माद्धोनिर्वपतं सेवदेयामनुप्रहरतं मगलामित्यादय पि द्विवद्भवति। अयत। अ
समिन्ने अस्तम्भिद्धे च याद्य: प्रकृता चेव व्याख्याता: एवमयतममुभयोरेतरालेपरिमाणमित्यर्थ:। तत्रुवेदिश्रोणिप
सकोणरेवभवति मध्ये तु सत्रमनवसादित्वार: सेपघतो अंतश्चर:। अंतरावेदियोदेशा: स प्रतिप्रस्थातु: संचर:
कर्मार्थ: एवं चोत्तरत्र प्रचारत्वं दक्षिणविहारस्यापि संपादितं भवति। अपरतिः प्रतिप्रस्थातेति शेष:। अपरेण वेदिमि

राम

८

ति वचनात् गार्हपत्यवेद्यो र्मध्यतो गमनदेशाभावाच्च स्वयं पश्चाद्गार्हपत्यस्य गच्छन् स्त्रैवयज्ञ: पुरतो हरति। न चाध्वर्यो
वेहिन्त्रयति। उप। वति। गत: समा: कार: एकएवो नरोहा प्रामुत्कर: नचोभाभ्यां समाम्नी पुरूषेण विगतानि
यजमानस्य तत्रेण तु मेत्रयुते। विभवात्। पंचर्त्विज: भवति। न तु प्राकृता एव चत्वार:। न च पंचभ्यो द्विवाद्दक्षिणे व घर्व
मपि चपूर्व वस्ताध्वर्यस्त्व ये। यदेस्थाता। यद्यदेव कर्माध्वर्यु: करोति तत्तदेव वामते ननुप्रतिप्रस्थातापि तस्मिंश्चि हारे क
रोतीत्यर्थ:। तथा च कात्यायन: प्रणितापत्नीसन्नहनाज्यमयनाद्यनुक्रम्य प्रतिप्रस्थाते तत्कल्पाह। एतानुकारोन्यत्र
मि। यो धा यनश्चाद्। अथान्यत्राध्वर्यो: कृतानुकारो भवतीति। एवं वक्रमभावित्याद्युभयो: कर्मणा: आव निरसं
मृवेयाजमानानां यथा न्याधीयमाने उपतिष्ठेद्दिसेमध्यमानो बहिरासाधमानामित्यादौ। विभवतानु तेचैव मे वह
वेत्र। यथा चाहितेषुजे पतिविहिरासत्रं प्रयाजोनहुतहुतमित्यादौ। यतानुयात्। पूर्वेस्तत्रेण सर्वस्मित्राध्वर्यवे
प्रतिप्रस्थानुरपि प्राप्त नियम आरभ्यते। यत्किंच याचादानीमिति। यागितु ग्रामिदि प्रमुख्यते। तत्रग्यापारो वा
ग्रावणं तत्साध्यं कर्मवाचाकर्मिणो नदध्वर्युरेव कुर्यात्। मैत्रोच्चारणं सर्वमध्वर्युरेव कुर्यात्। प्रतिप्रस्थातानु केवले

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कर्मणामनुतिष्ठेत् । नद्युत्तरितेरेव मन्त्रैरभयोरस्तु हेमार्च्य सिद्धेरिति भावः । युगपद्दानेन । यदा युगपत्कालविगदमेत्रै
विषयोये नियमो भवेत् । तत्रोक्तं प्रयोगमेत्रास्माद्विज्ञाः संप्रदायः तेषु च द्वयोर्युगपत्त्रयोत्रयाः तयो पत्निना पु
गपत्कालाः यागपद्ये च नास्तीति केचित्तु पूर्वस्यानुरोधेनानंतरभावित्वमेव तेन प्रकारेण येयुगपत्कालानि गद्ग
उक्तं समाहेत वै अपरे हं तथैव पपत प्रोक्ता गीरासा पर्युक्षाय प । आगतामग्नीनां प्रशस्त मोक्षि प्यावरस्याद्य
त्तानध्वर्युरेव प्रयुञ्जीत विगदयो दिता नामाग्नी ध्यादीनामेव संस्कारानध्वर्युरेव कुर्यात् येत्वयुगपत्त्रिगादा उपस्थि
पप्रश्नानाम् । गोचोपस्थानो मरुत्स्तोत्रं ब्रूहि यथा प्लेनिगद्व्यतिरिक्तानां मन्त्राणां समाख्याति प्रस्यानापि पू
त्संप्रयुञ्जीतेति । तत्रासमते वा शास्त्रे यथारण्यायाः पतेव्या वक्तीपति पूर्वपक्षमात्रेणोक्तः पूर्वेकार्य इति । तस्मात्तरक
वे निर्वापादौ परवत्त्वे वे चमन्त्रे निर्वपामीत्यादिमंत्रवत्त्वेन प्रयुञ्जीत । यथोक्तं गापविदि मैत्रा अग्नि पातित्वादिति ।
साधरत्वात् । पूर्वस्त्वाग्न्योमंत्रेषु प्रयोक्तृ नियमः उक्तः अनेन कर्मत्व विनियम उच्यते । साधारण्यत्वे नक्विसंस्कृ
तान् ध्वर्युरेव गार्हपत्यादीनामग्न्याधान परिसमाप्ते प्रशस्यजमानाम अन्त्र्य त्यन पत्नी सन्नहनहो वर

८

जनादिकृत्वा कुर्यात् । संस्कार्याणामेव त्यादि इति भावः । प्राग्वुरस्तात् एकपत्न्ये नस्य रैवे वा स्यात् तयोर्वेदि अनुसंमि
नन्निसंघयती त्यर्थः । उत्तम पति । अत्रांतरे वये दुत्तरवेदीं सुपत्य पति नत्वा हवनीयाय तनवत्पुरलो वेदं स्तत्रवे द्वैते पशुबंध
वन्तचिन्ता पत्नीमेलीत्यादिविधिनाशाम्यामात्री मुत्तरवेदिं कुर्यादित्यर्थः । कालेयतः स्यो भारतं । वर्णनोते दक्षिणतो निःसार
णंनेवा । तत्र संभारः पूर्ववत् दक्षिणस्याक्षे वसाय दक्षिणविहारे पिस्यास पशुबन्धवदिति पुनर्वचनमनुत्तरवेदिके पिहारेहे
णविहारेविन्यपत्यार्थं पुनर्गार्हपत्यग्रहणं कल्यांतरोक्तस्याग्रे गाहवनीयं वेदिं हत्वा हवनीयात्परिणयनस्यनि
घ्रामाम्यासुपयम्यास्तवे वा विभक्त प्रातूत्वात् प्रणयनमिति कात्यायने न विभागस्य दर्शितत्वात् । विभक्त स्येवौ हरण प्रि
तेउद्धृतस्य वा विभक्त प्रणयनमित्यर्थः । तत्र क्षि पो विभक्त प्रणयनं भवति । नाग्रहुतः विस्पष्टार्थं पुनर्वचनं । अत्र धपु
प्रतिनस्यानुरत्नपृथैत्वार्थं वचनं । सह इति भारद्वाजः । पूर्वोक्तस्य । प्रतिष्ठापने पाश्चिमस्येवेति वैयासयत्थि प्रतिष्ठापनं
तुल्य मुत्तरेण । आग्नीध्रतः । अतिमुक्तेऽन्त्या धमनः चामे गार्हपत्य दक्षिणाग्नी ध्वर्युरेवत्र्याचाधीयमान याजमाना
नामायति । शाखाहरणे प्रतिप्रस्थाता प्रथमाहुतिं प्रायम्यात् । तत्रानंतरमेव वदस्यति । तद्येवर्हिषी । प्रस्तरमपत्वादि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विधिशेषो चानुसंधेयं ते। अपि पयगाहरतः स्वे स्वे काले तेषां च वैश्वदेवप्रभृतित्वात्। मात्। अपूर्वः मरुद्भ्यो देवभा
गं मरुद्भ्यः शरदे जुहुत्या इत्यादि दक्षिणस्या मे दक्षिणतो अग्नेरुपायन्ते। शमी। वेति। दक्षिणस्यैवाउत्तरस्य संप्रत्यसत्त्वात् वि
हारस्य पाश्चात्तरामप्राप्तत्वे वचनं नियमः सर्वात्मपि शमीमयानि प्राप्तानि वेति वा धापनः शमीमयानि दक्षिणविहार
स्यैत्येव भारद्वाजः। यथापतः। मरुतो रमयंतु पत्नीरमयत्वित्यादि वपायद् स्त्रोये एतस्य विभागः। सद्यः पासाः। वा। पत्न
स्यापेदोहः सेत्स्यति तच्चाह एवं स्यात्। आमिक्षाकरणमामिक्षाकर्म प्रातःमाहुः। आमिक्षा पयस्य शब्दाभ्यां चोदितेह
विपयः आत्मं वे। हि सर्व उपात्तदोहविकारमेवेति केचित्। आनदौह एव तत्र धर्मवान्। इषितु तत्सीयं भवतीत्यथः तेषा
च वोधायनः। वैश्वदेवं पयोदोहयित्वोपवसति सा चाप्यस्या तत्तानत्सीवेति। तन्मते वैश्वदेवस्यापि सद्यस्कालता तं
प्यते। स्वमत उभयदोहविकार इति सिद्धं। निर्वपति। पाणि प्रक्षालनादि समानमासिवपुणात्। तत्र दक्षिणतो स्वम
दक्षिणविहारस्य ब्रह्मयजमानो तत्र नैऋत्याशिव हरणे दक्षिणे। मिषयोरथमेते सर्वेषामो पध संयुतानो दक्षिणे
नप्रयोगः संप्रतीता हरत उत्तरस्मिंश्चेयाग्नौ प्रणीता आसादयतः इति भारद्वाजः। तथा करणप्रयासेषु वास्समाः प्रणीताः
९

इति। कालापनयनाद्यंवप्रणीताः प्रतिप्रस्थातुः। ततो निर्वपणकाले न चरुयीं षि निर्वपति का स्त्रुनस्ता मिश्रियितानि
नावत्येच सरालिए तु ह्वात्रिएा स्वेवेति पंच। तत ऐंद्राग्नमेकादशकपालं मरुतीमामिक्षा वारुणीमामिक्षा कायमेकपा
लमिति चत्वारि। सर्वेवति। औपधानामेव पवमपत्वो अपिरालि। अग्रनाभा वीजधर्मेण निर्वापो व्रीहियवाभ्यो एता
पनि। एतस्मिन्काले ऐंद्राग्न निर्वापानंतरं शमीपत्रमिश्रालि करीरालि वरंभः तद्धारणं यानि वरंभपात्रालि तद्या
न्यचान। यजुः स्थाना। मेषोताव दामिक्षाभ्यां सह प्रदानात्तयोरेवशेषमरुनीशामो पणक्रीरयतां तनुप पयधौषी
कुनः ते वोत्तरालि हवींषि निर्वपतीति तावदग्रौविधानामयापनटाउत्तरस्या वेदो हविष्यासादयत्येका मरुति
प्रतिप्रस्थानार दक्षिणस्यामित्येते चानुवापतं। तयोरामिक्षा वैदेयतामिति चा तयोरामिक्षानुसारित्व प्रदर्शनात्
पक्षेमर्षी त्व वचना ज्जुनेनागामस्यताव घजुपोवि धानेयजुषा धुरिति। ततो रावकरादि संस्कारा र्यानां यजुषा
विधले: प्रतिप्रस्थातुः पात्री निर्वापेतु सर्वेचोप पोर्भवति। क्रमस्य तु मेषयो रामक्षा धीन त्वान्माहती शेषत्वाच्चमे
ष्योरु हविषो प्रथमं निर्वापः ततोमेषां यानां उक्तं च ब्रह्मणेत्र मेषी च मे पश्यमवतरीति स्त्रचेतुमेयस्य प्रथमो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तिरघर्युपाधास्याद्येदितस्या। क्रमपरेतु विचौ विपरीतमेव वक्ष्यति यथेदायपर्यन्तान्याधिष्ठितस्य एकादशस्रुवपाले
षुमषीमधिश्रयति अग्नामुनेत्यमित्यादि। तदपरवक्रमीवतिष्ठते अनंतरमेव स्थाल्यां कर्म पात्राणां निर्वापस्तोमेष्व
स्तोमेघस्य ततः वाप्यति पठितएवापंचमो भारद्वाजीये दृश्यः। तयोर्वतः मरुतोमेष्वावरुत्तोमेवस्यस्मर्थः। पूर्व
चेतथादर्शनात् आमरोति। समानमवहननादि विस्त्वद्वेन। सर्वान्स्वाधानवमप्यादस्यैवधातिदिच्छेपु स्थविध्युक्
रेमपात्रीति तद्दर्थैः पिष्टैः पत्नीकरोति। नचातत्तानां पंचानां दुष्यत्वात्सौवायोपतापयित्वापिष्ट्वेरच्यतिनस
रिहारार्थमामवचनं। पावमानि। अमावास्यायां स्व वास्तिनो ज्ञातयः पुत्रपौत्राद्याः जाता एव प्रजाः। अनिष्यमाणाः एवप्र
जा इति स्मृतेः। पावतो मद्यास्मइति लिंगाच्च। पावतो यजमानस्य पुत्रपौत्रा भवंती सैव भारद्वाजः। सस्त्रीकाः समा
प्ताः आमः वतः। आमपेषाणामिति दर्शवत्। मेध्यस्याता। अत्रापि क्रमः पूर्ववत्सिद्ध करणाने कर्मेति रूतेमष्वर्य
न पिंडत मेषीयरोति। प्रतिप्रस्थाता तत्तो मेषा थविभज्यते तमेषमध्वर्युः करोति। स्त्रियाः स्तनौ। स्त्रीत्वद्योतकानि च
त्वारि स्तनादीनि चिह्नानि करोति। पुंसः नानि पुंव्यंजनानि ह्यषण्डादेरिस्त्रीति इत्यपाठः। छोद्दस समादिशो या। राम

१०

आपिरोति। पर्वर्युश्चेरण्यामपिष्टैः करंभपात्राणि मेषपोश्चकरणमुक्तो। दूरनींस्रुपेयत्वायपक्वापिष्टैः करणविशेषः।
नरसध्रीचीने विकल्पते। पूर्वधुरोपसध्ध्मह इति यथान्विनुपानि वर्त्त्वापत्नीकरणवर्जनुषमानविमुक्तान्तरत्वा
मेरच्चाहार्यपचने किंचिदर्जयित्वा पिष्टैः पत्नीपात्राणि करोति। अत्रायं वा अपिशब्दो भिन्नक्रमः। अत्रावसरे पूर्वधुः
पात्रकरणानंतरं तद्दर्वा पिष्टैः तूष्णीमेषावपि पत्नीकरोतीत्यर्थः। तयोतेषामेवमेषं च मेषीं चेति बोधायनः। ऐन्द्रामे
ये। ऐन्द्राग्निम ग्निश्चेस्य पयसोर्ह ध्वनी चानीयततः प्रतिप्रस्थाता मेषीमाधिश्रयति ततोऽध्वर्युर्मेषं नवनीतेऽत्र यपतः आह
तिनाश प्रसंगात्। कुंभी भवतः। कुंभीस्थाली। कपाल धर्मसौ स्थाल्योरधिश्रमं कुंभीपाकामिच्छति। कापापक्वा ततः
कापाधिश्रयतइत्यर्थः। केचित्तु स्थालीपाक धर्मार्द्ध प्रतिपद्याप्येष्वस्मता दिम्यो देवतान्युद्दश्य केनिनीयोमरं चाग्नीध
णयनल ह्लाणादित्यदृष्ट्यो। पृषु ज्यानि। व्याख्यातो वै श्च देवतत्रे चावाहे षोडपसा दपस्य बोचेत्यादि सन्नामस्य
के श्चिद्दत्वा तत्त्विराप्सा र्थमुत्तर विधानार्थं च पुनर्वचनं। पृषदाज्यं गतः। पृषदाज्यपाता। श्रवणं पोचेदहलं
प्रयासा तदापस्त्वद्धम्या न्यमानीये वराज्यादित्यर्थः। उद्वासनः। उद्वासनकाल आमिक्षणोरद्वासिनं पोराङ्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मुक्तस्य गोपाय त्वं तो स्माति जनीतो प्रमीता मिति मेषी माईभुवनस्ये ति मेष चोदास्याने उक्तौ निरमेषजा निकु

निर्मेष वो र्नेमासि से पाद्यक । तदृ मेषी । तदभावे कुशान्माई पित्वा तच्छिरस्तयोः से स्रोष्यस्वो स्वोयकृति मन्यो

स्यामितयोरेकै वास्मिन् पात्रेस्यो न्यमबंधनं इत्यर्थः । अत्र तिहरेन रक्तमरच्च वचनात् । अथान्ति याः शम्याः पतीति

वतीरस्य फला निचनन सान्वे समसादे यति । इयोरप्यवं शुरित्येके । आम्यामिलान यो र्न हाला थे । हासमेवाभ्याम

पिपञ्छ्नीतिस्मृतेः । करोयति । ततोध्वर्युः वारेभ पात्रेषु चनानि च्छित्वा नन याये वासना घासाद्नात्त्वला

मारुतीवर्जं मङ्धोदयो । पिद्रि पेण नाम्ने स्तनरस्यो वे घामासा द्यति । व्याहृती नि रित्सयोनरयुक्तो । चातुर्मास्या

न्यालमानरति स्मृतेः । सचापं वा कर्म क्रमः कल्पान्तरेषुक्तो वेदितव्यः । एको लिच्च । प्रति प्रस्थाता दक्षिणस्यां मा

रुतीप्रियेणेति करंभपात्राणि च तूष्णीमासादयति । प्रचरतः । विप्रमयेन हरतः तमेव दर्शयति । मारुतं मे षं।

स्वा स्वायमकृति स्वस्यो स्वस्या मासि द्वा यो स सक्षिपती त्यर्थः । यत्नु याज्ञाः । विस्यष्टार्थमेषी पुनर्वचनं । निर्मे

षपस्यनुपो । श्विहृती यस्या निवृत्यात नहिधानार्थं च । यथाह भारद्वाजः उभौ निर्मेष्या न्योचरत इत्येकम वृ

राम

११

रस्य परामिति । तत्राग्रये मथ्यमाना ये सादावेव । वत्से प्रेषो नुसेधानव्यः । प्रधो च यति । अथ यव रक्षिसे मार्गेति

कर्मणु भय चत्क्लने स्वाग्रतनात् पत्नीं वरदेसमीदं नयति । प्रघास्यानिति यजुषा तामेवन क्लवा च यति । तो मारुति ।

संरव्या प्रश्ना देवस्वरूपप्रश्नो र्थसिद्धः । यावा । शाति । सा चेत्को श्चिदा वक्ष्येत । निर्दिशति देवदनादीन् । वरुणो

गृहलास्त्विति । एवं च न ह्रेषात् कर्मणो वैगुण्यं न भवती ति भावः । स्वपमतिहत आपश्चिना भवती तस्यै यजुर

पत्ते । यदि सत्येव जारेत मनुष्वाः यकुर्धीत आत्मनः प्रियं वेहुं रेध्यात् । वाचेत । तनो वस्पेनरमुष्का वरालेन

याहवेत । तेन कर्मणो वैगुण्यं परहत न भवती ति भावः । सेमहुतः । अप्योजरोक्षिः स्मङ्धो भवात् मलिनरः । अ

ग्रो नरे यजमानः पत्नी च करंभपात्राणि सहजुहुतः । गोषुः याज्ये । मोषूणइति । यजमाने नाजुहुते यत्नयाम

इत्यनुक्ता जुहुतस्पर्शः । अग्याह बोधायनः । कि देवत्वानि खलु वारेभपात्राणीति वारुणानि भवंतीत्येव

ब्रूयादिति । अन्वारयतः । विपरावर्तमानौ । अपितरौ । तावेवतस्यापि होममंत्रौ । अत्र मार्ह्वि आग्नीध्र इति

शेषः । ऐन्द्राग्न ध्वर्युः । अथ यस्य च्यापारादि समानमा प्रवरात् तत्रा घर्षी देव प्रवरं ~~[illegible]~~ तेन [illegible] होतव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रणार्थत्वात्पुरस्तात्कालनिगदत्वाच्चानयाध्वर्युरेव प्रवरं प्रणीतेति भारद्वाजबोधायनौ। द्रवपि वत्स्यैसंमा
गीभ्यां सीभ्रो भारयति प्रत्याश्रावणे च वषट्कारेणाध्वर्युर्जुहोति वषट्कृते प्रतिप्रस्थाता तेत्रैकृतानुप्रेत्रणे। एप्र
णानैहेविर्ज्ञेः प्रचर्यासंगण विरमति तस्यो मास्ते घ्वर्युर्युः। अथ याराणि। मारुत्या आमिक्षायाः प्रथमावदानेन सं
नत्स्यामेषी सर्वा माइत्ये। नचावदानमंत्रस्यो होमेष्याः हत्स्मावदानेऽमंत्रत्वात्। उत्तरेण सहशमीपर्णकरीराणि
अयमर्ता। ननः प्रचर्या सौवीरमति। सणेहस्मीमास्ते। नचसाक्षाप्यवदानमंत्रणमामिक्षमेष्याः स्वेंद्रायव
द्वारदाजमना घयाराशी समुच्चये प्रलसाहसे स्वष्टे च नानादवला हरण प्रयासेषु मेषयोश्चेति। अथ यारति।
व्याख्यातः पूर्वेण मेषस्य त्वाग्नेय पदतुमंत्रेजे। कापा। प्रैषो। ततः प्रतिप्रस्थाता पालधर्मेण कायप्रचारः। आग्नेयस राम
घ्रातु नेचनं। नभाहोति। गताः। नदुधाति। पयकृसोविद्धस्तेन प्रघर्च सहेऽमयघनः नचरयत्तुकेचिद्
हामविपयगः वघ्नति। नतपानद्दुः पति। एकस्मिंश्चैव नुपात्रे उपस्तो पार्श्वयुः स्त्रीपन्पोहविर्भ्यः समयदाय
प्रतिप्रस्थात्रे प्रयछेपेति। तस्मिंश्चैव पात्रे मारुत्या अवदाय प्रतिप्रयछति। नच समानो हविषो समवद

येतिपत्नात् पश्चान्ना विन्या अपि वारुण्याः पूर्वमवदानेस्यात् पश्चान्मारुत्याः ततोन्वारंभउभयोः। उपभ्रेति। प्र
तिप्रस्थातुर द्वैत्वात् तस्यापणायं चयजनं। यः प्राशित्रे। तवपाः प्रसृतवपाः सेवनसमर्थ इति यायत। कामंदघा
नुःशाति श्रद्धाभ्यां ततामनविहं दातुमिष्टत्काकामं दघात्। तदपि नाशितादनेना शास्त्रार्थ इति नाय। नुशास्त्रदसपयः
घेनुसेवेगतः। परिमेति। अथ यह विशेषो द्वारसनादि समानमासैशंयुवाकान्। तत्र वारुण्याः शेष प्रशस्ता ते निदधा
स्ववन् पार्श्वे। समिद्राधाना घाग्नीध्रः पर्यायेणावरोति पात्नमानानां। चायतिरसंभवतो। सेयादेवयोविरा घासोपि
प्रागेव दर्शितः। परिवत्सरीणामित्यादिग्रयश्चसंवत्सरीणामित्यादिनाव्याख्यातः। उभौ रततः गतः शेषो। मानं
अध्वर्योः पात्रेस्यः शो पमयनी पोजरस्यं, वेदोसादयित्वा वेश्वदेवयद्दतेयेति। भक्षणमंत्रयोस्तु वाजिनो भक्ष
इत्यस्याद्यवः स्यानः आमा विशेषित्वेयथाभवति। तस्य ते वाजिभिरित्यादिस्तु यजुःसमाम्नाने यापेलयति। अथ
पत्नीसंयाजप्रभृत्यासंस्थायाजस्त्रादिहारसंयुक्तेकर्मसमानमुत्पन्नपोर्यं च देवेन। प्रणीपात्रेत्यस्मिन्विशेषः स
वस्यतद्रूपः संस्थापपत्नी संकवचनमविवक्षितो। इतस्थाम पत्र हत्स्नेतत्रमित्येनेनविरोधात्। तथनस्यांतस्मा

वेषांतेनवेदंत्रिधापाभिमृशतियजमानः तत्रैव वंस्त्रणानिहोता। नपोत्तु विमोकादिपत्न्याः तस्योत्तरत्र वचना
त्। केवलेनतुतुष्णीमनीसुनिष्ठति। होतृपदंनविभितेरभिधानणीनोचेदि। सर्वैरयोवरामध्यपुरस्परं। तेनेत्रप्राश
नमाभिहा यजमानभागयोः पूर्णमथः। पत्नीतिनाभाजेनपर्यायेयजमानस्यपूर्णपात्रेपस्तूर्णपात्रमेतवे
दिनिरवतीतिस्मृतिसिद्धं पत्न्युपत्न्याः पूर्णपात्रमंजलौ। पूर्णपात्रमानयतीतितदुभयमपियाज्ञे। अविशेषात
अवभृथसंस्कवे विशेषणंतुयथा। एवमेव र्थे पूर्णमासयोरवभृथइतितथाऽवभृथस्यस्वरूपं कृत्वो निष्ठतीति चा
नेनोभयप्रस्तरस्थायोवभृथः। सचपूर्णपात्रस्थानइतिवचनोत्प्राप्तिनासुविमुक्तासुअनेनमेवेष्यते। पूर्वेव
दः ष्ठुंसंस्थाप्यातः परयन्योविरोधइत्ततावन्मा। त्रस्यविवक्षितत्वात। तत्रचलिंगो। मप्राइविष्यवभृथस्थानेतु
णामभुप्रतिपादनमुक्तात्ततः सिद्धमिष्टिः संतिष्ठतइतिसंस्थावचनेवा। थापनस्यपूर्णपात्रविसर्जनेस्थाणु
त्वानविसृजतेव्रतमितिपक्षस्याऽप्रसिद्धेवस्यइतितस्माद्यपोक्तएवकालेयुक्तोवन्यः। अपरेपुनराश्रयवं
संस्थाप्यावभृथं कुर्वन्नविरोधोयः। अथापेष्टिनविधिवाइत्येवावभृथप्रयोगमाह।। वतुर्पात्याचिप्रसंगि राम

१२

त्वादृतमपोवरणप्रश्वासेष्ववमुक्तत्वायत्नस्यतत्रसैपिकवपरिस्तरणपाणिप्रक्षालनपात्रप्रयोगादेरवचना
त्सर्वोपरतिरेव। प्रयोगत्वावत्। यदस्मिन्क्रियतेयादृशीलिः वेदिपक्षेवर्हिश्च। ततोवेदं प्रयुज्यपवित्रेकृत्वोहैनास्मस्य
प्रोक्ष्यचसंप्रेष्यत्वाऽग्नेर्नोदेहीति। वेदिपक्षेप्राक्ताणीरासादयवर्हिरासादयेतिचउपमन्तःपियवनाचनुरहीनमे
वभयत्रतुपाजपक्षेपि। नत्रतुप्रयाजानुयाजा। अयोमंत्रपेषवैपोरादितादाम्पोदाम्यायहणेनवेतपद्वानुनातु
याजाः तदादितएवचतुर्भिः खाद्या। पति। आज्यानगृहीत्वाधारत्यपाः शेषेणतुपृषसहावभृथंगच्छेति। अवभृं
धेनत्संयोगात्दर्भमुष्टकमत्रावभृथस्युच्यते। नुयाजंते। सोमजीपिधर्मेदध्नाप्रोक्षणादिकेनुयाजमंतेऽवे
प्कामस्तोह्रविर्भविष्यति। यारु। नेति। आश्विंस्तपक्षेसर्वमपिपुरोडाशमंयुक्तेकर्माणलेपरागतेक्रियते। नापुष
ति। आपुर्दयतोनावभृथमवेष्यतोहोमोस्तद्यतेतेनजुहोति। नचोरुवरुणराजेतिप्रयोगोवदेति। नचसमगातम
मिसर्वः सर्वोस्मात। सर्वोदेशःप्रतिनोदितोस्मे। उदीच्योभवाअपोनाभिगेनथाइत्येकेशाखिनः। पादिसेकोपो
दरप्रस्थजोगच्छेतिनोदितामनिमुख्याःप्रचरेदुः नतुपथाप्रकृतिप्राग्नादिमुख्यःइत्यर्थः। नथाचभारद्वाजः। यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दिशं गच्छेदिति सायं प्रातरिति । बहिर्देशात् । यावत्सन्नीतो प्रदेशेषु स्यावत्तावत् हरितं स्यात् आपस्तम्ब अभिगन्तव्याः । अ
दकामी । नदमा येवा यावन्मे । ता: । कश्चिद्देवा मये त्या: । उदयति । उदकसमीपे स्यात् इत्यादि विधिना वेदिं कृत्वा स्ती
त्वा वर्हिषा नस्या मास्या निनिष्क्रा संचसादयति । तत्र परिधानादयो ये संस्काराः अर्पयन्तु श्रा निवर्तन्ते परिधाना
द्येयं परिधान यो: सर्व त्या पुरस्ता पुनरग्नौ इति चेत् शमिमं त्र ता पोर पनि बालि: पारे प्रोगत्वे वत मो: प्रकृता
वेद दर्शने । अपिवेदि: । गतः । शतं । पतित् दशास्य मुनयस्य धर्षु । अतो वेदि वृद्धेति प्राग्वेदि करणा तु पति ।
अभिद्येते । तो राहु दकसी मामभिजाम्येति । बहुवचनात्सर्वे योमेन्द्रः । अपारेति । प्रागग्रात: कृशिश्पतिं
तो वस्ये नकर्मणा चरेति । तेनाक्रमणा पोनि नजिरा दुराहो । तत्रो यति । देहे नापः प्रथममुपयान्ति इत्यतेन । राम
आधारयति । यथा चेयं कार्यं तथादर्शितमेव प्रकृतो तथो दकमुपधाय ज्येत्य सामाधाः । तत्राघृता
सर्वाहुत्यर्थः आहुती नो प्रतितिष्ठन्त्वा इति । क्रतेः । पाद्दुयातः । गताः । अग्नौ । ध्याति । अपामाहवनीयविहार
त्वादिति भावः । आपो । मति । आग्नी बहिर्निशेषः । तत्र ध्रुवस्य हत्वा नायान्सः त्वेकं कोविदं ईर्मः केवलेन:

स्येन संमार्गः । अग्रे पतिः । उच्चुरादपेना स्वाहेति मन्त्रान्तः । तत्र भुवनमसि विप्रयस्व त्यविकारे ता यज्ञाभिधानात् आ
स्येन संमार्गः अग्रेणति । उच्चुरापेन स्वाहेति मन्त्रान्तः । तत्रानुवचनमसि विप्रयस्वेत्यविकारे ता यज्ञाभिधानात् आ
वोय स्याइति मन्त्राम: आहवनीया भिधानात् । वाग्ना मानः । गतः । स्नु ध्यावर: । मचोसा इ यित्या पुनर्हुनयति श
देवाहृते । सर्वमन्स्वाहुत्येते । अग्नापति । शीतं हर्इमो पश्चन्स्या नदसनु पाज पहेत । अग्ने यथा सर्वेमो पमथं
अप्नुमन्ता बनुवाक्यास्था प्रशस्य वेत्तो । पाज्येनु पहृतिव्रत । अप्नुमन्तो गत । नित्यदापति । नित्याकाले
चरत्विमिहूता नादिद्रः सा साप्य वहुतानु मंत्र तो । अन्ते पदत्ये कक पालं पहेन वास्ये ककपालं धर्मासि छो
सौमिके दर्शे विष्णने । स्विष्टकृत्त्वग्नीवरुणाभ्यामनुब्रूहीति सन्नाम आयुष्मानिति स्वनुमेत्रातो । नो नरं किंपतो गतः
अविपति । आश्लेषकालेन तरं स्विष्टकृतो ग्नीद्रपः सकृत्संमृड्ढीति संप्रेषः । आपो वा जलजितो वाजेवः संस्मा
पीजिपुषीत्स्वहेन संमार्गं स्वदइव्यः । एवं संमार्गे प्रदर्शितत्वात् पसो कत्वा चुसत्या पाह मारहा जाम्यां देवो
नरा प्रकृतो हि देवान्यजेति सर्वार्थेन प्रथमेन यजेति प्रातिस्विकेन च द्वितीयेन द्विपजानुन्नरा वनुयाजो । तदि
प्रथमा भावान्नयो ईयमन्त्वा सिद्धो द्वितीयस्यनाव यजयजेत्या जिनि एव लता सिद्धिः तृतीयस्यनुदेवो यजेति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वयार्थत्वादेकेनापि तल्लिप्स्यतीति भावः। तुषारयति। तुषाराणां तुषैः परलग्नुतोऽस्पादिनापदीउपमार्य पतिनि
मज्जयति तुषाराहुतीय धर्मल मे तदयमेनेन वसिद्धस्याली विधानापि व च नेः द्वायो ह्लत मुसलेन पिंडु मन्नतो
चल सोम बतः सोऽनलिगत्वा मेघा तोः। आपि। यपेमा। तुषश्चनि भालेन चावस्थ पयवेती ति श्रूसर्य स्वयशवि
त्वा दिति भावः। नसो मिको वस्य पदस्पनेन वास्य पोषेरय प्रतिषेधो न तुल्यानाहेरपिय स्यमालत्वात् नदनेतरमेव
वचनात् येयसराम वेती ति पुनः श्रूते श्वाइमे। चले। गतः। रेवीनश्या। आवस्य प मुद्दकेन स्निग्ध यजमाने नाभिमंत्रि
तेसुश्रुयानदत्यमुनाय प प्रविश्यत सींस्नातः। अनुपमस्तेतो ह्यनुमज्जतो सलिलोत्सेपतो नखशिरस्कोत्थान
इत्यथः। तथा च यद्यपि सप्तिगाव मज्जन मप्सु यजुर्वे। दि। अनुपमज्जेता वित्सये वबोधायनः। के चित्यनु पमज्जो राम
तावित्याचक्षते। पुत्रानुक्त्वेतु तस्य सोमिके। दर्शिनि व्याप्तः। अन्यो। वतः। प्रोधयतः। यामाय कोऽयं वसाध
नाय तत्कर्मान्ह्यपातां तथा पत्नी पत्नी कामपेया ता मलिते यस्मै याद याती कामे। न तु सोमिका वस्य यय वुरुके
क्षिपंतो कोऽपिशो वशतिचे चरहीमे दीक्षितय सनेभगतः। नेयबहिनदी क्षित वसनव रहे यीतेति निषेधात्। चरिरिति

१५

केश्मेतु परिधेयत्वाच्छानाहे एवेति तत्र त्वाद्वात्यायनः पूर्वेद्युर्धारयिलते ष्योयस्मात्। छोरिति। उद्धरेतो उदकांतं तीर
सीमास्यमुदर्यं प्रत्यसि त्वातः। प्रविश्यात त्वाहवौधायनः। परात्त्वतः प्रपदेनोदकां ते प्रत्यस्यैति। समिधः। हुत्वा हत्व
गृहीत्वा अप्रतीक्षाः प्रतिनिवृत्त मुत्तमव वस्य यम नी दसालाल्ल सीयाग्वताः। न सोमिका वस्य यवस्मही पावद्दे तद्दिति
व्याख्यानशेषः पशौ। सर्वमेतत्समाने पत्न्याः। ततः। कृतांतादारम्य वृद्धि संस्थाप्यां तथोत्तरे विहारे विष्णुक्रमाद्यवोदि
संस्कारत्वात् सानि धनेन समयोरादवनीयपोस्ते चेलोपस्थाने समानमन्यत्। अत्र। ततो। अवभृथ ल प्रधास देश
दयश्वो भ्रते प्रलोमासे सुप्रवयत प्रस्ततो हवेनेत्यादि लिखिता केशानो निवर्तनं भवति। सर्वपदेत। वपन प्रधाने
पुरस्थे केशश्मश्रु ते वा पदेता न तु निवर्तयेदित्यर्थः। अथवा सर्वमितिन केवलं श्मश्रु वादि केशानपीत्यर्थः। मंत्रामात्रे
हुतमित्यादेरमिय मंत्र रत्नं तस्य मंत्रस्य पश्वादि रिपुश्रितं तेनस्नवस्याने यत्नश्च मदिस्यमेत्रो विनिशाने। समानेः
शाषस्यार्थः। अपि। जलो। आपिवा वस्य पेत्वात्वागल्य इष्टिं समाप्य तन्न दानी मेव सर्वं यपुनेऽलत्वाद्ध्यो दवोरत्नापोधाय
नमीत्समाते पाग्रहान गत्वा निर्मथ्य निधाय तत्र यौर्णमासेन यजेत तत्र सश्चे दाहवनीपे दक्षिणमुत्तरे क्षित्वा सह
मारोपयेत। अपयने कर्मत्यपि भागपनेः। अरणि वचनात् स्मासमारोपणे नियतो। यत्नो। येयो। सोमिकः पर्व

इवस्यैवयज्ञोपधः। तत्र घासाः। अथ यद्यपोऽनरवेदिसंयोगात्। अनन्ते पुनरवे यामग्निहोत्रं नावकल्पते यासौ
मे तस्मात् चातुर्मास्य घासाः कार्याः। यथो नरवे यामग्निहोत्रमभ्यनापतति कथं आमकार्यीति चेत् तद्विदर्श
तमेव प्राह। यथा व्येष्योऽनितीयातीप्रणयतइति यजमानेन कामितिस्वपक्षलाचातुर्मास्यघासाइनिया नेहि
तयोः कल्पयोर्नरवे यामग्निहोत्रमापततिपदहरेयाग्निः प्रणीतस्त इहरेवकर्मापवर्गता। स घोऽग्निप्रणयन प्र
शेसार्थं चेद मुनौ न त्वितरथा अन्यनि तथैवस्वमतेन तस्यो कल्याण दस्यापि वान्नसन्ने ययहरणाम् ब्रतेन पूर्वेद्युः प्रणय
नेनुहुयादेवो नरवे यामग्निहोत्रमुक्तं च पराशयं इमन्यत्र विप्रक्रोनेते वहति॥ ॥इति द्वितीयपटलः॥ ॥ अथ ततो
चातुर्थिमासेषु वरुणप्रघासेषु व्याख्याते पर्वे स्मिन्न पर्वणि इति वैश्वदेवे ग्रहमिति अहः प्रतिवेधार्थं अस्मतिहि तस्मि
न्नहृ हविषो वरुणप्रघासकल्प्यातिदेशेन प्रते ग्रहकालतायोप देश्च हुवान्तमीषो स्यात्। अतोऽस्य ग्रहकाल रम
तानियम्यते सावमेधरति पर्वसमाख्या यसोमभ्यराजे सादि ग्रा लक्ष्य वद्दृष्ट्वा। अस्य घ ता कार्त्तिको मार्ग
शीर्ष्यां वा चतुर्दश्यां प्राग्दर्शाद्दर्शना पारंभः प्रतानिः पूर्वस्वान तिग्मात् तदेगत्वा ज्ञास्यारा त्रिष्टो नामे गोऽि

१९

नोरेफरेयात्वा ब्रूः। एष प्रयम्म भवेति। कालमेदात् वहिस्तेन वर्जित्वा ब्रूत्वा वंशदिणो घनानिरप्योपसाइनोते हू
तेनैव वाग्निराग्निहोत्रं हुत्वा ततः प्रो सायमाद्यप्रतिपद्यते। सा वां रेति। इत्यायासहो घतोरश्मि निर्भयति स्वाके स्ह ये
लोघतानिर्वपतीति अस्य पर्यम्प विषयित्वादिति भावः। शाखो नरेयोवायविधिः। सिद्धा एवतोगतन्मता। वरे। वहु
वतत्वाद्दष्टृत्वा त्राग्नीयामी यविकार अरू यथाह नारघाजः घहरेम्य तराद्वैन्द्राग्नविकारा अनुरहरेयभत
पोग्नीयामीयविकार इति। न वभार तत्वो ग्रहरइति शेकतीयो। सम्पुलस्यवइ दरत्वात्। तथा वभारघाजः अ
सरसंख्यायो समुलोइयताग्न संख्यायेनेति। लौगे वात्र भविष्यति गृहमेधीये। नवोरति। अनुग्रहस्येव नु
गृहमेधीस्या वाहि इतिस्म। प्रत्तर प्रहरः। सिद्धवते। गतः। मरुचरो। सर्वोलो यजमानं गवीनामितिभावः। यस्य
प्रसारस्वाहरोध्य प्रकृतत्वात्तत्र। अपि याजः। अपि चेति। शब्दात्पत्नीनरे सर्वभिप्याव हिराधविकृतायितिसि
द्धं भवति। तत्रेष्याना वा इव सिद्धेन सा सिध्येनीरत्वाहेति अनुयाग्रा प्रयागानुसाराहितिइष्टव्यो। अपा। पति। अप
त्रुप्त इस्यनेन लौकिकेनात्मेशायपादिराहितेनत्वो किम प्रकारेणवस्नानपाहस्यशाख्यापवित्रेकपालधर्मलोप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ष्विते वराव धर्मके गार्हपत्ये चरुश्रपणार्थमित्यर्थः। तथोत्तरकल्पेव्यस्यति। संवेत्येके। सावैरवल्लिति पक्षोत्तरं श्र
पणानुसारेण प्रकृतिवद्देयाद्वेयं शाखादिधर्मेण वस्मान पात्रूस शाखापक्षिय स्येव वरो पदेतस्य तयो माध
स्यापां त्रि पतेन पासधर्मकं संदोषन स्मिन्नुपे चरुश्रप येदित्यर्थः। अग्नीनः। अग्नि प्राविहि पक्षे सधर्म वाहि
पक्षे चाग्निरस प्रयोग उच्यते। स्व चले नासन्नाग्नीनं चो धाय शाखाहरणादि विधिनावस्मान पाकरोति। प्रातर्दोहथे
नुदोह पित्ते तिथ्यावस्यमा त्वात्। वेद्यानन्तरं परिस्तारण धूपमेनं पोत्पमांसमेन्नतामस्प इन्वपति। मास्रदोहस्या
गार्हपत्यस्य स्थमइति। तत श्रावण छामो ग्नीषोमीयविकारः स तुल्येमानूनइति। पात्रप्रयोगे चरुदोहस्थ्यैन दे-
नार्थः नाभिप्र पुनति। स्थालीस्था। ते। परिमापात्तिद्रूपायाः पिस्थाल्याः पुनर्वचनं दोह चर आधारत्वेनोनय धर्म ताम
त्वोपञ्चवषपालस्थानेव वपनास्थाप्रनात्त तु भी स्थानरति। निर्वपति। मलिंग यजमान प्राशन प्रपांत्ये पात्स्या
ने पारुहूत्वा वपति। वपानाति। विस्पष्टार्थं पुनर्वचनं। अधिपति। अविश्रयणकाले प्रान्ने प्रातर्दोहधर्मेण कत्वा
न धर्मिकार्योस्थाल्यामेव सर्वागदोह पित्वा तस्मिन्नधिश्रयणमन्त्रेण तंदुलानोप्य चरुधर्मेण श्रपयतीत्यर्थः। अ

१८

धर्मकदोहपक्षेनु पञ्चरुत्स्तेन पयसि चरुधर्मेण च श्रपणः। सर्वे क्रिया गतो। प्रोक्षयति। उक्तोत्तर परिसेख्यावमनुक्रमणो
तेन पाव दुग्धमेव कर्मत्रि पतेतन्नवेधो पवित्रापिस्तर्गो मन्त्रेण आज्यस्थाल्यापि सा घा कार्यवत्यात्। स्रुपस्त्वापुनरग्निस्त्वे
स्याश्चर्वव पाकुमान योरपि नियुतिः अननुक्रमणात्सर्व्वप्रयोगत्याच्च। परिविशेषतश्च तनपोः प्रकृतावेव दर्शितः एता नति
एतावसन्नं तो तोरवलोः पाहिति समक्तवयो मन्त्रमन्त्रामन पाव स्थालि वे स्रव धामासि प्राज्ञापत्यमित्या स्थामिमेन
तो जहूपमन्तो राज्ञा भायान यव पेदनु सत्पाषाढ भारद्वाजौ केचित्पुप स्त्रायाज्यस्थाल्या ज्यस्थाप्यनेतरामिमेत्य
मिष्ठेता त्रापि विस्त्रतो स्थावेस वेधामनीत्थ प्राज्ञापत्येइत्यहं तेऽउद्धारति। केनमिश्र श्वरोरग्निमोशंशरः नमुद्धसि
ताञ्जरा हृपयज्ञा तनिद्धाति। यावेतो पद्गुमाश्रया मात्याइपविशेषनिर्देशोपि प्राशनविधौ येयजमानस्यामात्याहवि
रुच्छिष्टाशनिसेको चना त्तावेत एवेहापि यथा। अस्त्री वा अस्त्रीयाइत्यवचनात्। तावन्नश्राइन्नास्यपद्धपात्रे
सुर्वोइस्तिस्याल्या वाव्यपिन विन्नेपाचो त्तरनक्तं भविष्यति। अतो। यति। यतिप्रसङ्गात्स्त्रोइन स्याविलोमस्या
स्त्राप्युद्धरति उत्तरत्रविनियोगः उद्धपाति। तानूदमो स्यात्स्मीसुत्रपसइति चइत्येतत्पुनस्त्वस्मिन्नमिधानिर्दिश

येतासासादयतिदक्षिणावतिगार्हपत्यदयतोग्र्यंतरं स्वप्रतिवेशः तस्मादग्न्याहूयपवस्याहवनीयस्य च दक्षिणा
ग्निप्रदेशः प्रतिवेशः। तात्स्थ्याच्चतत्रपच्यमानओदनोगृहमेधीयस्य प्रतिवेश इत्युपचर्यते। तत्रापाति।गतःदूपो
कृतेसर्वार्थदूपोदेवोदनयोः पाकदयोर्गृहमेधीयादुद्धरणमित्यर्थः। तद्रतुदक्षिणातदक्षिणतआसादितान्
ओदनं।तस्मिन्नवदधः एवं।पाता।कूपाग्नादीतस्यानिम्नयोरानयनं तत्साधेवचनो आज्या।जाति। अथ पूर्वेद्युरिषे
नाद्रहान्तपदनोतदूलादेनोपयाज्याम्नीदग्नि त्रिःसंमृष्टीति संप्रेषःसंमार्जनं च स्पेन केवलेन।सस्पेपोलौकि
केदर्भैःपयोर्जभारद्वाजेन।चोद्यमानेयमरिति इध्ममुत्सादयेत। यथागृहमेधीयेत्रिःसंमार्जनानीति। प्रचरणाविनेष
सन्नहनवेदितृणान्यास्यादितःमार्ध्यत्वात।अतःबर्ह्याज्यभागा।नोऽग्निस्विष्टकृतश्चायाःशामपूर्वेच प्रधानादेगाहुत राम
तयोनिवर्तते।तस्मात्राज्यभागौ यजति। अग्निस्विष्टकृतं यजतीसुभगविधानेनेतरासामपि परिसंख्यानं। सर्वेत
सर्वेभः ओदनेभ्यःसर्वेपुष्वावदानधर्मोः प्रकृतिवत्सचापंचप्रयोगःक्रमःस्वपमेवयजमाननुजानोनभारद्वाजेनोत्ते
एवंसर्वैःकृताःयजतीसचयः।नाग्निष्वनिवर्तिष्यत्याता। नप्रभागो। अवघतीस्वधाहारःसामर्थ्याद्दक्षिणतो

१८

तेञस्यतयोः प्रागगनाभावादितिभावः।प्राशित्रपूर्वत्वेत्वदनहाराश्याशनस्यैवचानिकोनिषेधः।इडोपहूतो
गतःयेरा ब्राह्मणाःहविरुच्छिष्टाशावेघ्येदेवशिष्टाशिनःयजमानमाडोयजोविनःपुत्रपौत्रादयइतिपावतां तत्याप
जमानस्य पत्न्यादिविरुच्छिष्टाशाइयेवकायापनः।तेनयजमानाःप्राश्नंति।यदिप्रभूतमोदनस्यादितितोन्देवाश्री
स्तेताःप्राश्नीयुरिसयःस्वदंचैतनहारदानीदेयपः।मासेभ्यओदनानुद्धरेतियावंतोहविरुच्छिष्टाशभवंतिततोभि
तिप्राश्नीयुर्यदिप्रभूतःओदनस्यादितितत्सपचप्रतिवेशात्प्राश्नीयात्।प्राश्नंस्याल्पो।प्राश्नंतिप्राश्न
ओदनवित्तस्यवस्तोदनवद्यास्थ्या।स्थालीस्थेहविःशेषमल्पिजएवप्राश्नीतीत्यर्थः।सुहिदिवि।सुहिताःस्था
गनेनतप्राप्रतीताःविधःसेनाअनवनिभुरिवनःअवजिहीरशंस।द्यःपयाअनुसर्वाश्रुनआज्ञापिपेचद
त्याद्रोमुखशाद्रेननुगत्याचेलद्यते।अवर्जियवनरहिताःकार्यतपयान्नकुर्वतःइत्यर्थः।अनि।वेते।महानसप
चकास्विहप्रतिवेशाविवक्षिताविहारप्रतिवेशःमहानसवर्जित्वाजेभ्योदनास्यचेतेसर्वेप्रोमहाशनार्थेवा
अपिघृते।गाश्वते।अनिघ्नंति।छेजनार्थं।भोजनेभ्यंजते।अमात्याइतरोष्ठ।अनुपंति।सर्वाणेनोराद्विपत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मानस्य वत्सा मातरमिरतु यासयेति । तेप यः पापं पापं मातरमिः सेह वत्सा वसेतो सप्येः । अग्नि धाति । निष्कसनं नि
ष्कासितं विसर्जनं तन्त्रमोदनशेषमनिद्धहे भवनीसप्येः । प्रेषे धाधाति । दर्व्याः उदायुवनं दर्व्युदायुवनं । येन प्रदेशे
न तंडुलाः पक्तिसाम्या येवालेपमुदायवनं सर्वद्ध्येतद्सप्येः । तदप्यमदलेपमेव स्यात्स्या मवदधाति । परा
ग्नाति । पराचीनरागे अग्निवाग्न मनिवनेनीयेव स्रोतरं यस्याः सामिवास्याः वत्साः । यामतवत्सा वत्सोतरेण
दुह्यतइति पावतां । तस्या वत्सं मातुः समोपादपाकृत्य धाति । विरपराइद्धिरर्थं । तथाग्निहोत्र यायत्सेपरिदप
सोऽग्निहोत्रं भवति । स्रुचा तेषां पूर्णादर्व्यां स्ववधात्योर्णदर्व्यमिति कर्मनाम । पुराग्निहोत्राहुतेयेस्तउदितहोम
विषये । स्रुद्रायोचरं तीति वचनात्तं सायस्पर्वेणो धनेत्कन्नरस्यकर्मणः कालययना हो । शराजुहुयात्तं स्या
त्या दर्व्युदायुवनस्य वलेपोनिष्कासतोन शारेण दर्वीपरयिचा यजमानस्य अपमं स्वनाम्ना हूयनस्परव
नेरवेसतिगार्हपत्ये जुहुयात् । गार्हपत्येनीय यूलणुन मथीभावादं हीत्वाहुतेररेदापनिष्का ससेतिदधाति
तिष्ठते । यघधीति । गतः नपस्परवने जुहोतीति वचनाघदानरूपोर नदानदाते । मरा हते । ग्रेयोपमो राम

नीकमतेन व्याख्यातः । ततो पति । महाहविर्नाम सावमेधानां प्रधाने ष्टिं तत्रैव पंच सं वरणमुपदेशात्समाना
मादिधर्माणामुपदेशाच्च । तत्र महाहविरिति पुनः समारव्यानात् । साकमेधीयं हविरादमेषां । महाहविषइयिरिद
मितिवेचात्स्यैः । तस्यारव्यानः एतद्धुत्पलमैन्द्राग्नमिति अतेरातिभावः वसतिच ऐन्द्राग्नानुवाक्ये प्रतिपादयनी
तितमयरमण द्यासचल्पा तिदेशा त्रिःसमुदरनान । तच्चदर्वीन मेवरनोकयते । तथोत्तरराधेरयहणात्रेपो
त्तरवोरः निसच यान्तुवा प्रणयनेः निर्वापति । पंचसंचरेष्वऊर्ध्वमैन्द्रामेकादशकपालमैन्द्रं चवैश्वकर्मण
मेककपालं निर्वपति । तत्रनानावीजधर्मणैन्द्राग्नं पयरनिरूप्यावहत्वनुवाक्यैन्द्राग्ना निदधाति । पयथ
ग्रातयाघत्वात । पेषणादयन्ते संस्कर्त्र्यवाऽत्रयेते एंद्रमानः गता ॥ सहमति । व्याख्याते प्रोक्ष । ऐन्द्रपति । अथे
न्द्रयस्यानुकाले तृसौ । मैन्द्राग्नं तुवाक्य मुत्क्षिपति । सिद्धः हते । गतः । ततः स्तुतो तारम्ये दिसंस्थापयेत ॥ ॥ इ
तितती यं पटलं ॥ ॥ तहा यामि । यद्वमहाहा । जेस्मेति हमेतरानी मेवप्रक्रमयाति । वेद तेति । अग्नीचा वेदि
पवेदं कृत्वा शौल्वे नविमाना विस्तारतश्चायामतश्च यजमानमात्री चतुरस्रां वेदिं करोति । प्रति धाने ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वनूपः कोणाः तामहादिः संभवंति। कोणाः कर्मध्यानि। उद्धवति। आधारस्मेलं इतिन देवस्य सवितुः सवइतिरव
नतिः नरा। पुनैः वेदिः प्रागग्रवर्गोनोद्धवनीमा सुनः पितृणं पक्षोल्वपंनवपृतिलोद्धरानुनः पक्षो पंपेनदे वत्नेपि
अः कथं तद्वदुवनीयां प्राचीं चदक्षिणां चोत्तरां कोणादिशां प्रसुद्दमाउनयामं सत्वात। कथमस्योभयात्मकत्वमिति
चेत्। तच्छ्रुतिरेव ब्रूते। उभयेहि ह्येवा अपितरश्चेज्यंतइति। के देवाइज्यां केचपितरइतिचेत् यथाजातादिभिः इज्यादे
वाप्रधानेहविर्भिः पितरइतिकेचित्। तन्मंदं। प्रधानविदुयाः देवेन पत्रस्थाने। यथाउत्तरनरवोपवी पनिर्दे
देवुभयेहिदेवास्यपितश्वेज्यंतइति अनोपदप्रधानाइज्यास्त्वपवपितृनपादेयत्वाश्चेतिसंगिरामहे। तेनो
हननेनेयवेदिः संमार्गरपोपि व्याख्यातमभवंति। येके नेमि पतस्थेवमुभयविधाइज्यातमस्य मंत्रेपे देवशब्दो
देवतापराः तेषुक्ताः प्रयोक्तव्याः। यथापथिविदेवपितृयजनीति देवानांपितृणां परिश्रुतमसि। इदं देवानांपितृणां
परिश्रुतमसिकमलिवादेवेभ्यः पितृभ्यः शाकेपमित्यादि। नचैतल्लिंगतयैवोपाद्रतेदेवेभ्यः पितृभ्यइतीति। यथा
अग्नयेदेवेभ्यः पितृभ्यइतीति यथाअग्नयेदेवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानामानुब्रूहीति। अस्यापादृश्यतेप
यासच्चनतीसर्वः। पेत्वदेवतापरादेवशब्दास्तास्तत्र मतियथावर्णानदेवसपितरित्यादिये चांगदेवताः दान

२०

यशास्त्रानपितसत्त्वमपितृदेवतानामेवतत्रेउपत्वातदेवोपजेतिलिंगाच्च। अग्रहीतात्। उपविकारोगासर्वमेत्रेसुकुतः
परार्थेऽन्नहपरेवाथैनतस्यो। नयेहि देवाश्चेत्यादिधावस्यश्रवणात्। इमोदिशोवेदिमुपहृइति। उत्तरनरवोपवी
पविवपदिस्यादेवैनयुहृतां। दविधिपरयावक्यस्यादिशयत्वा अतमेनद्वावेश्चनस्तत्स्तुतिपरत्यात्रोहेममाणं
नचात्रहपवर्लविरोधः पितृणांमपिदेवत्वाइति। अथापराव्याख्या। यायेदृवप्रियजेधिपरेऽग्नये दे
वेभ्यइत्यादिवाक्येपितृशब्दश्रवणात्तस्ये तदेवशब्दस्य मुक्तमंत्रविकारेप्रमाणमवकल्पते यातलनेः स्मिन्मंत्रे
देवशब्दस्यभावात्तस्माद्विकारइति। यस्मिन्नुपास्यपिविदेवयजनीत्यादौ फार्थे वादरूपाते परेवाक्ये अवणात्
असमवेतानि धायिनोदेवगवत्स्याधिकारप्रसंगात् सर्वमंत्राधिकारप्रतिज्ञावचनाच्चेति नचइत्यदेवतासं
बंधप्रतिपादनाद्यार्थत्वेपरावाक्यत्वमितिवाच्यं। तथापितेदेवानामिदमुनः सहामुष्याहदेवपत्यपेसाद
प्रसंगात् तस्मादुक्तएवार्थः साधीयान्। प्रागुधाति। एतावति। पितृपक्षे यान्याहवनीयवर्णितान्येनाभि
त्वमोक्षपतेः यववस्वहरैलएवानुनातिनचोत्पादयेतिहातीति वचनात् तत्रस्लेतेराध्यासमितिमंत्रेविकुर्यति
नात्रप्रसंगोयाधः। तस्योत्तरत्र वचनात् उपनेया। + प्रिहोया घेतरापतिनेतराहवनीयएवक्रिपत्नी। अग्नीरति।

गमः। समुद्यति। स्थाल्यापिमुखं वर्हिर्भवतीति शेषः। वर्हिर्यो च्या अर्थ इत्यर्थः लक्षणपरिमाणः प्राकृतः
चोल्लयते। तव स्थानस्य च वदर्शिता न रथमर्थः प्राकृतादित्यादिभ्यं प्रकृतः स्थाल्यापमा भवतीति। तथा व
दाधीयः प्राकृतादिति सत्याषाढः। अतिथ्यभवति दर्शा यानिध्मं भ्राइवति ध्माहत्याहति। तत्र परे चिद्दिद्यकल्पे वि
शति। या द्वे परिधी इति समासः। अग्नि वर्षोगः। तथा निहोत्र हवण्या सह कुंभः उपोऽस्य। षड्कपालैस्तु इत्यनेन
यं कपालं पात्रीस्थाने द्वे पात्रे शराव द्वे इति विशेषः। पावेहु जने च परस्मिन् कर्मणि दिग्य धर्मके इदं ततोऽन्यत्सर्वं
प्रकृतिवदेवेति द्रष्टव्यं। नेत्रातो उत्तरस्यां कर्त्ता द्वारे हत्वा परितो वेदिं कड्डाद्भिर्वेष्टयित्वा तमोपरेणगार्हपत्यमवस्थि
नाग्नं तस्या आयातयोरेव दक्षिणतोऽपि वैयति दक्षिणार्थं तस्य पश्चात्। तयोत्तरत इति। पश्चात्सामाग्नत्सोम
पञ्चिमते पञ्चपालेपितृभ्यो वर्हिषद्भ्यो। धानाः पितृभ्यो अग्निष्वात्तेभ्यो मेथं वोतेती त्रीणि। पवमानस्य सर्वे यवान्न स
पुत्रे पुत्रं चानुयातात्। अग्नीषोमीयपविकाराश्च तेन वौर्णमासवत्तं भवति। अथ वेद्यते। आज्यभुतां याज्ञ घ राम
मेषं मेषस्यान्नप्रविकारः समानमन्यत्। मेषादेव नास्ति स्तोविकल्पते। अस्त्रि वज्रयाहुतः प्रमः केवलः समुल
स्योति। उद्द्रयति। कुंभद्य प्रोक्षणप। लेखिण नेस्याप्येतेषु। प्रोक्षयति उद्देशः। शोणजलं। तेन यवानु मिश्रयित्वा

२७

वर्हिन्निततः प्राकृतः स्रोतिनात्रानातत्कृत्वा विभागस्यावृतानुरोज्ञ शाखान् विभज्यपिनाष्टिकपालमधिश्रयति उपर्धा
नीलपः। अधिरोति। वहुवद्वचः धिश्रयणमेतस्यावहुवदुत्पते धानानामेवासमवायो विवहुत्या विशेषाश्च। किंच तंडुली
नोत्पत्तिवचनाभेदावहुत्वा चूवहुवदेवाहश्च धानानामाप्यः अस्मत्वहायेर्द्वित्वानृह्वद्विवहृति। तत्र प्रथमादीन्यनुमा
निवर्ते। पर्याग्निकरणं तु स्वेनाग्निनाक्रियते। पाकविशेषेण भृञ्जत्। कुस्मादिभावान्वहुरूपाभवंतीत्यर्थः। अहोरा
त्रणमभिजित्यारतिलिंगात्। विद्यते। ता प्रयममीषत्पत्कास्तोत्रैवो हासनात् दह्यनानापारशोरे। नतु हविः
हमथानदानीमेवो हासयेदित्यर्थः। तथा च भारद्वाजः। तास्वचैवविहृतमानाः परिशोतेरे आहविषा सुहासनादिति
सैषेप्याग्निपत्नीकार्य सर्वमपिनिर्वर्तते तेन पत्न्या चास्तरणश्नतेः। गहेषा सानाज्यमवेक्षेत इति सत्याषाढः। आज्यदर्शि
चतुर्गृहीतान्याज्यानीत्यपमवर्ध्य धेष्मा रख्यातउत्तरेणगार्हपत्यमास्य प्रस्पाहृत्यगृह्णाति। प्रोक्ष्या घृते। गतः। स्तरणे
नि। प्रस्तरग्रहणंच ज्ञेमास्तरणात् कृत्वा सर्वं वर्हिरासाद्य सर्वा वेदिं त्रिर्मंत्रेण संस्तृणन प्रस्तरं पद्यवंति अवशिनष्टि
चमुष्टिं। औद्धर्ती तासाराणार्थमुद्धृत्यमार्गवधिपिधिये दर्भशिखा स्तम्भौ द्वयाः। औद्धस्तर। औद्धवमयप्व

प्रस्तरो भवेत्। प्रस्तात् तूष्णीं। तमेव प्रस्तरमस्मिन्काले तूष्णीं गृह्णीयात्तस्मिन् पवित्रे अपि सृज्य सादनकाले तूष्णी
मेव सादयति। न विधृती। ततः द्वौ परिधी दधाति। कौ च द्वौ मध्यमो न्तरो। तेन द्वौ परिधी परिदधातीति ब्राह्मणव्याख्येयमिति।
इध्मा। याजमाने तु परिधीन् दधाति स्म इह। न यागीन परिधी। पक्षस्य पाश उपस्तम्भिति यजमाने प्रयतमित्स्व यापि।
सञ्चागतः। पादस्थेन। सर्वपक्षे त्वाधायतेन याले वासो मस्य पितृमतः पुरोनुवाक्या यो परिधिं रपो द्वित्यिति शब्दः अत्वी
वादत्तित्वमपि मध्यमेन सह निदध्यात्। उद्दीयोति। धाम्ना स्व नि मेंत्र आदिमं ज्याल्लो व हव इहः। प्रयवता। नधाधाना
उद्वास्येतिवचनात्। तद्योद्वासने मन्त्रस्याप्यपोः पदयो लिंगविरोधात् लोपः। न वा प्रयत्नः पदस्य चोदित प्रयत्नाना पे
विपद्यमानानां प्रयत्नं लक्षेम यातनं सार्थ परिवापयो रविदुद्व्येः। धानास्तु द्वास्याभिमन्त्र्य याः पितृणां वर्हिषत् राम
तां हृतीपस्याघात्मा तूष्णीं। प्रति ष्ठाप्याज्येनाभिधारयति। अत्र हृः पयति। अभिवान्या व्याख्यातां। कोङ्गशला केचोत्तस्या
धापनम् उपधस्याईरात्ते शातया ईरिमिदं उत्पेसकृतो प्यतास्मिन् कौङ्गरालाकौ याः ज्या वर्ह्या वन मालाईन त्त्या
रम मालीरं हृत्वा मे पति। शालापति। अथ याधाना लेवारले हेयोद्धः सविता तनः पयस्पेत्तु हुः। शलाका स्यमेत्र यह

२२

त्वा यथा शलाका यां भंयस्तिष्ठति तथा शलाकां शरावोस्ते पेदत्तपर्व हविषामासाद्य ने त्रिवेणेत्या हलिः। इति घते
कपी चादि ध्यास्याते पितृपितृपक्षे। अग्ना धनति। याहत स्पार्धे सं प्रवस्प्रसामात्रानः नत्तः। एको सेनाहोनेति शे
षः। एको धाति। चैव मिति। विस्पष्टार्थं स्मयरातां। ततः। नाविनारे। अग्रिं दैवो होते साद्दि मानुषोतं चिव सेने आश्रा
वरः। कइ इमित्य धर्पुरव स्या यो आश्र्या व्वैयस्याने स्रीदहोतरि स्वेताव हहः। तत्रार्षे प्राभावाइ याः पितर इत्यस्य निवे
त्तिः याजमानेद्वइर्षेता। अग्यजनि। चीनिवृत पेवमार्थ मधुमोपभृतस्य सम्मानयते। अग्नौ वैतौ। ततः। अग्रानेत्रि
निवेपलकाले अत्र वा परिश्रयति। विस्वनीति। अत्र सर्वं दक्षो पवीतीक्षतानां वासस्सोस्त्राणां दग्धे पीन विस्वस्य
प्राचीनाजेना निलत्वाय श्रीपुः व्यस्यपेन पारक्रामतिच। येऽसिन्नत्र पितरङ्गत्तरतो ग्रघे तिये तत्त्तर नरत्ते दक्षिणत इत्य
तेः। तत्राग्नेरुत्तर्हवनी पैपितृपक्षस्य संचरो भवतीति भारद्वाजः। सत्यि प्रयहणे यजमानस्या प्युपलक्षणं। प्रयपत्त
मानाविसेवकइति लिंगात्। न याश्रमादीन्यपि व्यस्यपेन हरेतितत्रस्था गृह्यविशेषो विपरिहरत्त्व मेव दर्शयति। इति। संप
एवं कृत्वा परिश्रयणेषु पौरस्त्ये पश्चाद्धरति। पाश्चात्ये च पुरस्ताद्दे दक्षिणत्त्तेसोदीच्यो मिथः। समः। पानोरुदू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुरोडाशश्च सर्वकालमेकत्रैव स्थाने भवतः । त्रेताग्नेर्वा प्रणयनमानीयाग्नौ समानं भवतः । त्रेताग्नौ तैः । जुहोषधृ
पालानुवेपरिहरन्त्येवेत्यर्थः । यज्ञिनो याज्ञिति शेषः । संभिद्यति । समेरे सेकारः प्रकृतिवदतदेशानां संकुरो भवती
त्यर्थः । द्विः प्रतिनः । त्रिष्वपि वस्यमानेषु पाकेषु प्रथमाद्वितीयो द्विरवघेन पंचावत्तिनः षडवत्तत्वाय । जुहूया । प्र
ति । अनुस्वधेत्यनुवाक्ये संप्रेष्यति । सकृत् । यस्य त्रिभिरेतैरवदानैरपस्तरणाभिघारणाभ्यां च चतुरवत्तिनः पं
चावत्तः स्यात् ते पंचावत्तिनः षडवत्तत्वं प्रथमस्य द्विरवदानादिति द्रष्टव्यं । तत्र मध्यादेव सकृत्सकृद्वदाने याग
त्रयेपि प्रत्यभिघारणं त्वेतस्मात्रैव भवतियानानुमानेः संविध्यास्याद्गोहिंसीरितिवदानो वहूयः । यथामाभेद्य
संविज्ञेयं यावो हे सिद्धेति । ये चित्तु भरतमुद्धरते मनुविचनेति च विकुर्वति । हासो पतिः । इतिगतो वदाप आसीन
इत्यर्थः । तत्र श्रावयेत्यस्य स्थाने स्वधाकारस्तेनो श्रावयेतिपदस्थाने ओस्वधेतिभवति । अस्तु । रोति । गतः । तत्र श्राव
येत्यस्य स्थाने स्वधाकारस्तेनो श्रावयेतिपदस्थाने ओस्वधेतिभवति स्वधां धातिश्चतिरेतिशेषः । इत्यन्वाहार्य
पुपाणेषु इत्यन्वाहार्य आचार्योक्तिः । इयोरप्यनुयाज्ययोः प्रत्यक्षः कार्यः समर्थानो सोऽयति । याज्यानुवाक्या इति

राम

शेषः । एका याज्या । याज्यास्त्वेकैका भवति । अग्नि ने भयः गतः उपारेति । पुनः परिश्चित वचनमादरार्थं । एते तान ।
यो ये सोमस्य पितृमतो याग उक्तः । स्वधाकारो दगतिन्नमण्डादिनेरेनैव पितृन्वर्हिषदो यजति । पितरग्निष्वात्ताश्च
त्यर्थः । अग्निः पतिः एतेनैव कल्पेन स्वेव । तस्यापि पितृत्वाविशेषात् तत्रात्र येकव्यवाहनाय स्विष्टकृते तु स्वधेति तु
वाल्यो नरकाराः यद्यपि अग्ने येकव्यवाहनाय मंथ्यः तदापि स्विष्टकृद्द्र्यो द्वितीयोग्निः वा सैव व्यवाहनो भवत्येव ।
योदेः धाता । इडपमानायादेयतो याः हविषः प्रथममवदाय ततः सनरात्मामुतस्मिन्क्रमेण । वघति । सचदानकल्पः । प्र
पुरोडाशे यांड्या मुख्यस्विष्टो वदानकल्पः सर्वो नरयोर । पिहविषोरत्यर्थः । यदानुसोमाय पितृमते आज्य
तदापंचन्नहीतेन षड्गृहीतेन वा श्रीयेण सोमपितृमते त्विद्धाननोनयेया हूता हविर्भिर्यजति । मंथा वेयाद
डावदानकाले मंथे किंचिदिडामवघति । सर्वमेव वा मंथंस्यर्थः यथा यजाधानीडामवघति यस्त्रोवेत्यादि तथा
मंथादिडामवघति मंथं येत्येव कल्पो नरकाराः । तत्रैव मंथे रतरात्माह विभ्यो भिडामवघति मंथमेव वा केवलेन
नरे हविषीत्यपरे । तत्वविनर पोहविषो इडाभ्रेशने न दोषः । मंथा धाता । अन्न होम सर्वभक्षा इति वक्ष्यति तेनो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पहृताभिजं मं पवर्ज्यं मत्र ला मंत्रेण चक्षुपा ततो मे धारोहोत हस्त आदधाति। नं होन श्वा। नं होत हस्तस्थमेव
पथो नेत्र कर्मण यजि धुंति। नेनैवं मंत्रेण ततः प्रस्तरे मार्जयेते। अथवा प्रतिपत्संतरमेव दैशो पुढं मेधस्पा नलिंग
शेषः। न धोत्कर्षमप्यस्य पक्षेव क्ष्याते अत्रैके भक्षणमित्यादिनास त्यापाद श्वारमे धमय घ्राणं यं परिशिष्येडा प्रा
सित्रिं नेनमार्जनो नेतत्सीमवत्रिधुंति प्राशित्राव घ्राते त्वम्पयन पनमंत्रोप्यं लोपनिहृतः प्राशननाम्यभिमर्शन
मेत्राव विलेनावरोधादि स्पेको अयिमानेगतः समाजनेत्र विभज्यथामे ये स्वेश्चमेशमा तृपूर्वद्वि धुंति उद्दयेति
वेधोसादिनमुद्दकुंभमादाय परिषिंचति सकृन्मंत्रः नेधायेति। निधायैवकुंभं पूरिषिंचन प्रतिपद्यति। न तु उत्तरस्य
कुमरस्त्वर्थः। न त्वेवमसंभवादेवापशिपकल्पैदेव न ययेक प्रतिनिपेधः सत्यमन पर्तत्त पापिलौकिक पथा पमुनि प
कारो वे विद्यापहृत स्त्यत्नमति निर्वचेन। हविः मंत्रे हविःशेषान् सर्वमंत्रेडाप च होइतराप्रीन। सपोनाप
संप्रोत्सर्वौ मनति मर्दने द्रुवध्याः लयोर्विरोधः संप्रच्ये चेति पायत अग्नीन्। नीपे प्रपितामहान् पुरान पितॄंश्च अ
तिलोम्येन त्रिपुपिंड्ये चानेदेप आदिकर्जनान्नं नरैकीर्त्तिपति नेघ मपि नाम मिरेव नाम गृहीते न दतीति वचनात्

राम

न यथा। एतत्ते ततनद्दवि से। येच त्वाम न्वित्यादि। वे चित्तु परान् पितृन् प्रपितामहस्य प्रमितामह प्रपितामहस्य पिता
मह प्रपितामहस्य तते सन्नाच्च सने। उजम्पो वालि • प्रलेपं हस्ते ले मृ पिंडुले पे निमज्या अपितरः रसा ह यजमानः। न
नं उदृउः नि ष्कम प्र त्र दसर्वेषो आतान्तेते। यावदनुच्छ्वसंनस्तान्यानि तावदेधाऐ दीम्यो वाम्यासेनाहवनीयमुपस्था
यतनो गार्हपत्यमुपतिष्ठेते। एतन्शांति। एतदैवं पंमया परिश्रितं वेदिहेराप्रविशांति। अत्रैवानेति। मेधा वघ्राणं वेदि
परिपेचने अत्र धारकियेते। अथ भक्षा। प्राणेत्रेऊ यजमान भागप्राशनं च होतैव भक्षाः न केवलं मंत्रइति। आज्ञापशा
यदेतदिह पितिपत्ना गार्हपत्योपस्थानं ते न मित्सर्वः यदद्दैतो पुनः परिश्रितमेति। विस्त्रस्याचः ये षां एवं विपर्यस्त
तानिव चानि यथापूर्वमेव कुर्वन्ति। अप गता इति। परिश्रयणं नित्यवत् पत्येव। ततो न्वाहार्यं हृत्वा द्वे स्तरपस्त्या
स्यामरणि प्रतिपधते। ओपासनं व्याख्यातो यमयन्नेधेन्नेवः रक्तवाच ये यप्रभृत्यान सिमा प्रेषिनीताने
के छववर्त्तेयितानि कुर्वति ततः परन्तु यज्ञोपवीता न्यथा रक्तवा वं प्राप्ती तिवचनात् नयाययेति। पत्नी स्वपाज्ञा भावे
पिगच्छत्सेवा घपुः पश्चात्श्रुचौ चस्येत्स्नादृदित्वा सपत्नीर्य पत्न्या विनाजुहोति। उपरि छगंतिलेपूर्वलीवरगा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

होमाभ्यां पत्नीसंयाजानां गत्वा जेषां न स्याहोति। समिष्टयजुरभावे विपर्यस्ते अग्निः प्रक्रियते। कालोपलक्षणार्थत्वात्तस्य। सर्वे
यते। अतोन्यत्सर्वं प्रायश्चित्तं तर्पणान्ते क्रियते। नवमजे न कपालविमोके यत्सर्वे कपालं नष्टं विद्वत्तरस्य हस्तेति। यश
गतः॥ ॥इति चतुर्थपटलं॥ ॥अतिरिक्तान्॥ व्याख्यातो यं बरेभ पात्रविधौ। पाचा। पति। गतः तेसीं वेति।
सर्वमेवैषां तत्रेत्रत्सौवं भवति तत्र दावतः पुरोडाशस्येपोतितः यदा ओहोमा पूर्वस्मात्ते नएव विक्रियेत। यथा येद्
त्यामोत्र परिस्तरणानाहस्पवेद्रुक्त्यामीनपरिस्तीर्य पात्रीं यज्ञस्य पुरोडाशा थाच्चनिपात्रालिम्बा यादृश्यस्यात्योच
त्रयुश्चपदवितैत्कल्या पात्रोणि संमरूपत्रोत्यनिर्वापादीनि। डमापात्रा। गतः। ताना। पति। आप्यले पंनीति पाद्यंति
रूपपुरोडाशानुद्वास्यासंस्कृता पात्रे पामासाद्यति। ततो मनेक्षिपति धान्यापावपनार्थं स्वस्त्र पुजोमततो मृ
तः पुरा। गतः। कोशाः केषां वेस्थाः इत्यधानार्थं वेत्राद्विमयः पेटकादिः कोशः तस्यापिधानेवासमोप्यहर
तिः इकारणात्कोद्धतीयमुत्तमुकमेकोल्मुकं मेत्रवर्णात्। यच्यापत्र। यमायमानं उक्तं पति। सर्वे गच्छन्तति
जोमा साक्षा। आखुभिरवपादुत्कीर्णः पांसवः आखुत्करः। असौ धापन्। यदि शत्रुमास्यजमानः स्याद्दि

राम

२५

चतेनद्रामुनसाध्याय त्रामनिर्दिशति देवदत्तस्ते पशुस्तं जुषस्वेति। वादा ब्रूयात्। यदि द्वेष्टा लुःसंतमपि शत्रुं नाद्विष्यान्न।
तदाविदर्वतरएव विधिरारखुत्करेद पशुरिति। चतु। यति। गतः। अं छ। पेति। परियंत्युमाः स्यजमानपत्नीकाः ह्रिपं
अवरीमान्। यदि स्याद्यजमानस्य कन्या पतिकामा साप्यानेन मंत्रेण परीयात्। यस्य कस्य च पतिकामास्यादित्येके
यजमानस्येत्यपरमिति तु भारद्वाजः। ऊर्ध्वान्पेपुः सर्वे ते पर्येतारः प्रत्येकमेकैकं पुरोडाशमादाय तानूर्ध्वा
न्उत्क्षिप्य पुनर्गृहीत्वा परिगमनमंत्रेण यजमानस्यांजलौ समोप्य भगः स्येति पुनस्त्वेत्यमयाङ्क्तो। एवं त्रिः कुर्वन्तो
पति। पत्यः। यातो यजमानस्य कन्या पतिकामा तस्या अंजलावेवमेव त्रिः समावपेयुः समावपन्त्र्यम्बकं सापिप
वं वत्स्यान्नमप्यवदतीत्यर्थः। साचमयस्त्वमस्त्वेत्यर्थः। भारद्वाजश्चाह। पतिकामायाः अपि समर्थयापेयुरिति।
वरीत्यवो। प्र यमपर्यायवदुत्तरयोरपि पर्यायपयोः परिगमनस्यापशुभपत्रविकल्पः। ताना। सुप्रुवा। यदापि कोशा
विधानेनाहतास्तदा। विमृत एव समावपत्यर्थयुः। एषा पुरा। आसजति। मनेस्थापयति। यदा द्वेचहूनि यामस्तानि व
रापियुद्धासजति। अतीहीति मंत्रोनः। अपि। प्येति। द्वयोरेवमन्तयोः सेत्वाने चवविधलंववेने हस्तो विवेचनैवस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सहस्यांतौ वल्मीकवपायां मंत्रेण गावः धातिवि विधो नामस्कंधवाय्यः साधनविशेषः येन गोपालाः क्षीरं भ
उ निवहंति। ततः सर्वे पतनध त्वेत्यावर्तयंतस्तावन्निरुच्छ्वासास्तिष्ठंति। यावत्ताम्यंति। एवं त्रिः कुर्वंति। अपः पुन
अपः परिषिच्य परितो मलपवस्त्रावविता व्याख्यातः शेषः। आदित्यतित्येवाग्निर्घादि पेत्रिर्वपति। पूर्ववदि
त्यन्वाधेयादि त्वत्रस प्रद्रासामिधेन्यश्वानुद्रहाकरणकालं इत्यादि विधिनेत्यर्थः। वरस्तु नेत्यते दक्षिणांतरवचनात्
तथान्यत्र वरदानादि तेषु भारद्वाजः। अश्वादक्षिणा गतः। गौर्वा गौर्वा। सर्वश्वेतश्वेतु चिह्नमात्रो वा गुणतः। सिद्धः। ८
तं गतः। आम्नाकामः। एतान्यादित्यस्य काम्यान्यनुनिर्वाप्यानि वा मानुसारेण कर्त्तव्यानि किमेतानि काम्य बहुत्वे
समुच्चीयंते। नेत्याह। एतेषु वर्तन एतेषां विषां यमिच्छेत्तमेवानुवर्तयेत्। न ततोधिकमित्यर्थः। सिद्धः। एतो गतः। स राम
तिमेधा। आदित्यांतेस तिष्ठते वा मत्यादनुनिर्वाप्याणां। अत्र। माने। व्याख्यातो पंचवरुणप्रघासेषु॥ ॥इति
पंचमेपटले॥ ॥ नतो जतो। ततः साकमेधकालात् पर्वणि आरभ्य [illegible] हादिषु तीतेषु पूर्ववच्चतुर्थेषु मासेषु
शुनासीरीयेष्ट्या यजते। शुनासीरदेवता संबंधा शुनासीरीयं पर्व। तस्या कल्पः। परिभाषयापि वै श्वदेव प्रकृ

२६

तिकत्वेसिद्धेपि कैश्चित्कल्पांतरकारैः महाहविःकल्पातिदेशात् अग्निरासाधर्थ्य वचनं साय दोहमायानु सयस्काल
ता मयस्येवेति निर्वपति। पंचसंचराणि निरुप्यैंद्राग्नं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरुमैंद्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशक
पालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालमिति पंचानि र्वपति। वायव्यं त्वस्य तत्र शाखा माहेत्यनिधापराश्रायेय वत्सापाकरणं प्र
तदेहार्थत्वात्। अश्वे इति। अथवा पंचसंचराणि निरुप्य वायव्या यवागूस्तस्या अश्रुतत्वात्स्यः वायव्या प्रतिदुग्धा प्रतिधु
गिति सद्यो दुग्धं पयः समाख्यायते तेन या च भारद्वाजः प्रतिधुगिति दुग्धमात्रस्याख्या इति। तदश्नते चनयति प्रतिधुग
प्रातः स्ववते भ्रातेन माध्यंदिन इति लिंगात्। एतदस्मै श्रतंकुरुतेति लिंगात् चुतंत्र पंचसंचराणां तदुग्धमात्रे लौकिके
पर्यागतित्वान्निधेयो। आसादन प्रभृति तु साम्नाय्य धर्मान् लभते। तथा [illegible] वायव्ये पयो लौकिके प्रतिधु
क्ष्वेतेरिति प्रपयानवर्जं सर्वे पिसंस्काराः साम्नाय्यवदित्यर्थः। ततः [illegible] शुनासीराय द्वादशकपालः ततः सौर्य
एककपाल एष इत्यष्टौ हवींषि निर्वपाम्यानोः उत्तरस्य पशव्या योनुवादः। पंचसंचराणि [illegible] प्रमित्यर्थः। सस
हाति। मासनाम्नेत्येवेवचनात्। एषेवाहुतिः। भारद्वाजस्त्वाह। मासनाम्नापि जुहोति। स समपायस्त्वाहा हस्पस्वा

पत्वास्याहेति। द्वादशकपाल पद्वादश निर्वलीयर्ई पुक्तं स्नय मिति द्वादशगवं सीरं षड्गोगवाः षड्यीगोयु
क्त सीरस्य नत षड्गव। तस्य चोभयस्यो नानस्त्वेति प्रातर्यतः। उक्तं केचा। उक्तं। प्रातर्गवादी वाहः। उक्त्वेवा।
दहती सध्याहारः। सामर्थ्यात्। अश्वो श्वेतः दहती सेवशेषः। अनुमाने। पौर्णमास्येष्टिं तु द्वादशाव सेभय
त्रिवर्तेत। चानुज्ञेते। सोमो अग्निष्टोम संस्थः पशुश्च निरूढपशुः विकारे प्रमाणाभावात्। कात्यायन बोधाय
ना प्यामने दिशंप्युक्ता। कात्यायनस्तावत् सोमेन पशुना वा यजेतेति। बोधायनश्च। पशुस्सोमाभ्यां इत्सव
नेष्ट्वा यजेते लोपमन्यवः इति। तथं सवने इति नौपास्त सवनं देवता नामिष्टिः सवने ष्टिः सवनस्यानापत्तेति।
वाप पोत। स्वत्रहलातुरायणेन सेवत्सरं सवनविधाइष्टी र्निर्वपंत्या ये यो ... + नोचनिसपोर्थसाधयतः
चातुर्मास्यांगत्वात् + पालरेदाग्नेय का दशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालश्च सतरि सेघरति। तास्त्वत्र समा
नतेयारप्यते। सवनेष्टुत्येकव चनात्। तत्रापि त्वाहाश्वलायनः तुरायणमग्निरिन्दोविश्वेदेवाइति पृथगिष्टयो राम
नुसवनमहरहरेकावा त्रिहविरिति तथाप्युत्तरेण मन्त्रभारद्वाजेनोक्तो। आवरुण प्रघासेभ्यो कालो हि वैश्वदेव

२८

स्य कालो नातीयात्। साकमेधानां कालात् वरुण प्रघासानां कालो नातीयात्। यदा शुनासीरीयस्य कालात् सा
कमेधानां कालो नातीयादिति। कालातिक्रमे प्रायश्चित्तं यजेतेति। फाल्गुन्यां। यदि सोमेन यक्ष्यते। तदा य आग्रा
मिण्याः फाल्गुन्याः परस्तात् भाव्युद्दिष्ट पर्यायः शुक्लपक्ष ... सिल्वानंतरे पर्वणि यजेत यदि फाल्गुन्यामु
मुपक्रमापवर्गो प्रहस्तेनार्थं चेतत्। यदा चैत्र्यामुपक्रमस्तु नश्चै आमपूर्वगः तदा चैत्र्या उद्दिष्टे सोमः घ
हारे शुनासीरीयं तदापि फाल्गुन्या उद्दिष्ट्य सोमः। मुख्यस्यैव सोमकालस्यानतिक्रमणीयत्वात्। प
शुनायस्यमा ... शुनासीरीयादनंतरे पर्वणि यागः। ततः यात्तु। ततउद्दिष्टादुत्तराया फाल्गुनी सा
ते सोमेनाभिष्टवंतं नातिगच्छेत्। ततः पूर्वस्मिन्नेव वसंते यजेते सर्वैः। इति तस्य। इसयं पशुस्सोमान्तं प्रयो
गश्चातुर्मास्यानि सकृत्कृत्वोत्सृजनः। यस्तु पंच सांवत्सरिकादि कल्पेन ता एव पुनरालभते तस्य विधिर्वेण
न इत्यर्थे। फाल्गुनः ततः साकमेधेभ्यः परं चतुर्षु मासेषु फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा शुनासीरीयस्य प्रापणे तेन त
स्याः पूर्वं धुश्च तु इष्या मिष्ट्वा पंच दर्शं पुनः वैश्वदेवमारभते। ततः पंच सांवत्सरिकापंते सोमः पशुर्वा।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पदानुग्रहादौ शुनासीरीयं तदाऽसामर्थ्याच्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्टेन भवति । एतेषां स्थाने पशुकाम इ
न वैश्वदेवेन यस्मिन्नेव प्राकृडाहौ प्रवृत्ततलीरापदउमानस्याभावः संपद्यते तस्मिन्नेव काले यजेत । न च सेतान यम
इत्यर्थः । वरुणप्रघासादयस्तत्र भवंत्येवकारान्न चादौ पंचहोत्र वैश्वानरपात्रस्यैव भवतः । न च सोमः पशुर्वेति
समुदायप्रयुक्तत्वात्तेषां । एतान्जेत । अस्यतु वसेन एव कालः । अथैजेत स्वकाले वैश्वदेवेनेष्ट्वा वरुणप्रघासा
दीनामपि स्यान्नैवं वैश्वदेवमेवाभ्यस्येत् आगामिसहस्रप्राप्तेः पूर्णे सहस्रे च वरुणप्रघासादिभिः स्वस्वकाले यजेत ।
न पुनर्वैश्वदेवमभ्यसेत् । तत्र यदि तावमेधानां शुनासीरीयस्य वा काले सहस्रप्राप्तिस्तदा प्राग्वरुणप्रघा
सकाले तस्मीमासित्वा ततः क्रमशः सर्वैरपि पर्वभिः स्वकाले रिष्टापवर्जं यजेत । अथ तेन सर्वस्मिन् पर्वसु पुनर
पर्यारंभासिद्धेः स्वकाले । पेचालाच्च पूर्वस्य पंचहोत्राद् पश्चात्तस्मिन्काले भवंति सर्वापवर्गित्वात् । शुनाजेत । राम
वर्षे भवं व वर्षे वर्षेषु यजेतेति कोऽपि संप्रमाह वर्षाः रतौ पञ्चवर्षसंपन्न सलिलस्तोपाधारस्तत्र गत्वा यजेत ।
यहश्च पायानुदक्षा पत्नेसर्वं तत एवोद्वकालुर्यादित्यर्थः । एतावता एतेन वा शुनासीरीयेण वा पर्वाचष्टौ

ततश्चातुर्मास्ये स्थितिर्द्वितीयामासस्संख्यास्या पर्वभिरेव भवति । चांद्रमसा एव मासाः संख्येयाः न सौराः सावना येन मैर
यति । ततश्चातुर्मास्ये स्थितिकोऽर्थः । पंचास्यामः । अपि तेषामेव चातुर्मास्यानामावृत्त्या पंचसंवत्सरकाले ता । विकल्प
ते । तत्र चात्रियाम्रपस्त्यासलभ्यत्वमेतव्यौ । तौ त्रीन् । मति । पुनरारभमाणस्यारंभप्रकारः प्रागेवोक्तः । तथाभ्या
रभ्याविकृतौ त्रीन् संवत्सरान्निष्ठाय चतुर्थमालभमानो न दर्शपता फाल्गुन्या चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा पंच
दश्यां वैश्वदेवेन यजते । किंतु फाल्गुन्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा ततः परस्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजते । ततः प
वैवत्र परावपि संवत्सराविष्ट्वा तेसोमेन पशुना वेष्ट्वा विरमति । मासत्रय जरति । मासंपयान्नायेमा सन्नन्ते
यामं तन्भोऽस्तत्यर्थः । तस्मिंश्चेतरालेऽग्नावपि न भवंतीत्यन्यो । चैत्र्यो मतिः । यदा चैत्र्यानुपक्रमस्तदा द्वौ संवत्सरा
विष्ट्वा मासत्याग इति विशेषः । अयं कालिः । व्याख्यास्याम इति शेषः । एतान्येव हि । अन्यस्येति तु द्वाद्वादशमाला न संबंध
अप्युक्तस्य पुनः प्रयोगोऽभ्यासस्तस्यैव हि पुनः प्रयोगो हि अभ्यासः । यथा व्याप्तिता अस्मिन्नभ्यासाभिरसो चतुरभ्यस्या
मिः श्रौता इति तदयमर्थः । एतान्येव प्रयुंजानो पंचसांवत्सरिकाणि पुनर्द्विरभ्यस्येदेवं पंचदशवार्षिकाणि संपद्यंते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इत्थं त्रिरभ्यस्येत्। विंशतिवार्षिका घपिलभ्येन इति भावः। दशवार्षिकात्तु न सिध्यति। प्रवचनात्। अथ पंचसां
वत्सरिकाभ्यासे एकवर्षप्रमाणेन दृशो यतिः। विज्ञापते अभ्यासः। पंचसांवत्सरिकाणि तावद्यस्मृत्यानामि। एतेषां प्र
योगविधौ त्रिषु संवत्सरेषु द्विति वत्सरे त्रिषु त्रिषु द्विति वीप्सा कृता न ह्रचनाभ्यासस्य प्रमाणकं इत्यर्थः। केचित्त्वभ्यास
प्रमाणम् नानाधीप्सायाहुः। तीयाद्विप्रयोगसाधारणाद्दिरभ्यासेन अदशवार्षिकं त्रिरभ्यासेन पंचदशवार्षिकं
तां चोदनामिच्छंति। सर्वथापि तावत्पंच सांवत्सरिके तु नाद्हृदिषु चद्रूपमेतत् प्रतिपद्य पंचाब्दवर्जिते। कामित्यारंभार्थ
सदेतद्रूपं द्वावर्त्तते। अत आह। एको पक्रमत्वात्। यावतोऽभ्यासान्निष्पत्ति तावतामेक एव आरंभः। ननु प्रतिपर्या
यं भिद्यते न तु तेभ्यः पौराहृत्यः। तदेतद्दृष्टांतेन दृढयति। यथा ऽऽतीयाः। अन्वारंभणीया पौर्णमास्यौ प्रयोग
योः क्वारंभरत्यारंभार्था न्वारंभणीयाः सकृदेवायोगे प्रयुज्यते न तु प्रतिपर्यायमावर्त्तते। तद्वदेवात्रेनद्रूपमिति॥ राम
॥ ॥ इति षष्ठं पटलं॥ ॥ ॥ इति भट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तंबसूत्रवृत्तौ सूत्रार्थदीपिका

हनप्रकारेणान्नं जुहुयात्। सापेक्षात् हुतमतीस्युनश्च दुरेहृस्यात्। ततः सापेक्षात्ताभ्यां हुविषाऽग्निहोत्रं जुहुयात्। स जुहोति
येनैव हर्षांहुतिः। आतं नेदसंहविरिति जोतयेत् प्रज्ञाभिनिचोदः। अनारब्धे तु पुनरग्निरमनिरदेद्वारस्याद्रमनेनमेवैताऽग्नौ
नैव जुहुयात्। ततः परमपि तु परमेण नसर्वे तिना इयेन कर्मतायते वचनेन स्वयमारंस्पति नचेद्दारं स्पादिप्रवंशाद्धप्रयुंता
तु नैमाहशेन कर्मणामौशक्यारमणस्यालोच्यमनर्दत्तु गुणमारभ्येतेति भावः। न च वर्मानर्थ यत्संमयां नारे वि पालहानौ पपत्तेः। प
यनस्य। पयसोभिमतस्य वशति कामेफलं च यचनं अन्ये तर्थं पुनकामाइतिशेषः। दृष्टिं प्रजा हेतुः। ग्रामः प्रसिद्धः। अन्नाद्यम
न्नार्ननशक्तिः। ओजः पराभिभवसहनशक्तिः। बलं तन्निमयनशक्तिः। परा। पी। शीः ब्रह्मवर्चसं ब्रैस्पत्तेजः कीर्तिः। प्रतिष्ठितिः
एवां ग्रेस्यपदेस्वसीमु हमेन वनेषिष्यपयति। अत तो चयति। ततः प्रत्तोसभी पुनर्वनुयाहरसेनाविवे घमितेनेनदत्तिपिवंती
स्यर्थः। एवेषां संगतः। नाज्यं वंवा। आज्येन प्रतिषिद्धमिन तस्यानेनु र्भायेपस्यस्वनिन पयसा। गनः। एवं च यसो एवंनाहिंप्र
यतिन प्रतिषिद्धतीस पंद्र व्यादिषु अप्रतिषिद्धयलप्रतिषेधाद्देवा प्रतिषेकेनस्से हेतुन सत्प्रतिषेधा नतोऽपि षाप्यवसराहुर्य
हौतस्ताये त्वाणतिनो अविहोलितं न यावर्द्धा पूर्णमाहराजः। यद्यप्य दधि मयपणतप्रतिषेचनादि होमार्थं तद्विधानरति
आज्येस्यात्। यस्यते अस्तामाहर प्रतिषेधउक्तः सएतेषाम प्रतिषेधाणाम न्यतमेनैव जुहुयात् इत्युपयोपयात्

नाप्रतिषेको ऽन्तरप्रभृत्या गार्हपत्यात्क्रमान भवेति। अग्न्येष्टुं वा फलं वै यस्तु कालयोः वा मे वै यस्मात् तु संधानथं नर
हुयात्। तत्र यस्याग्निहोत्रं निदधे विगतश्रीलाद्दृष्टं वनीयोनिःस्रो धावेतो होमः विति। तदेव्याससेन गृहपावकनाम अस्य दर्श
तिहोमकाले तदेव्यो यो कृष्णा चेग्रीत्या पश्चात् [illegible] पात। अग्निहोत्रं उहेति निपातनसमुत्थयः प्रसिद्धं तेनैव वास्तु हुतं भवति।
सहोमदत्याग्ना यस्त्वर्थः। नित्यतव्यः अनुपस्थानेनुमेत्रमध्य पुरुषाणि संकाले काले यास्त्वपि तु वः। योयाहुयानं [illegible]
नित्यं यजमानः स्वयं जुहुयात्। पर्वणि वा पर्वणि यजुर्वा इत्यन्नामेकरतरकालमिति पर्वणि स्वयं जुहुयात्। अपर्वणि
त्वनियमः स्वयं न पावकः पापनः स्वयं वा जुहुयाद्वा पर्वसंदेनियमं इति। ब्रह्म सन्ध्यो ब्रह्मचार्येचोतेवासी गृहपते धार्म
णा हि सपत्नीकी यतरति लिंगात्। बोधायनश्चाह। पुत्रोऽन्तेवासी वेति यो ऽध्याधेय स्वर्त्विग्लिनपरि + यजमानं [illegible] राज
पत्नी स्वयं जुहुयात्। अपार्जितो यस्य कन्यः विद्यार्थिनो वा स्वयं जुहुयात्। अपर्वणि तु कस्मिन्ने यस्त्वं वर्याहिरिस्यर्थः
या चाश्वलायनः स्वयं पर्वणि हुयात् + तद्दीक्षितः सप्तीकः हो नाधनेन ऽहं सपत्नीको न इति लिंगात्। हारीतश्चाह। योऽस्याधीना
धनेन सर्वीर होतेति हुयमप्येत ऽध्वर्युर्याश्वलायनके यथाभ्यस्विजामेक तरं वा तं मंते वासी वेति। तदोऽपत्नी जुहुयात्
अपर्वणि पर्वण्यपीत्यपरे। अविशेषाच्चापांतरीयविधित्वाच्च। तत्र प्रथमो ऽभ्यासः शक्रो वेदि सार्थः यजमानेन सह विवासः

नाहसप्रहेया यो नियतनतः। आचामतिनिनुमन्त्रणम् नेनरं समापते। दक्षिणाग्निहोत्रमो सयो तमयति तस्मिन्न संभ्रतेहवि निर्दे
श्रुजेन अग्नेर्मेरेव प्रक्षालयेत्। अन एव च च्युतादस्यया विहर्विधारला योनि पात्राणि तदहस्तेन प्रक्षालयित्वा निः। अद्भि चे
ति। निनयेदिति यस्मात्तेन संबंधः विभागेनोर्थं विशेषोऽप्युत्सेकः स चहस्तेन भवति। स्रुचा हि शक्तत्वात् तयाहुर्यामविशि
भवति। २ले पात्रमुत्सेके तथा दर्शेनात् स्रुचा ध्यास परिमिताः। अप उत्सिच्योर्ध्वं तिना अप्रमेयो भ्यो वा सेके यत्नेन कल्
शात्मा विलिस्पृविभज्यनिनयति। परिनयेत्। गानुष्णाद्। नाच्याली नास्याद्यं देवदन्तो लंपुण्यत्वादि ना। अपर्धयः उत्सय
रमुखस्य निनिशद्। स्नुधरस्त्रयः प्रतायन विचारः। ध्रुव धानेन वनलोनपक्षी नहस्तस्येव। तथा चाति। तथा तदा पुत्रा हस्तवास्य
चाउदह्मुखस्य मध्ये सप्तर्षीन्दुर्होर्य मुक्तेन समर्दित्यपस्येति॥ ॥इति तमो पपटलं॥ ॥अग्ने स्थाया आहुतीरि नि
शेष। तान्होशेषा दस्यालीनमा जुहोति दयात्तराय चनासा। यस्माद्याग्निहोत्रशेषाद्दस्येव भारद्वाजः। तन्नश्रेय [illegible]
पत्या हस्तेन दधा तालमिति लिह्यवेति। अग्ने तो ऽगततः समादेके। अग्निन्नेप सौदय्यानहल्सम हिर्हिवाहोमा। अग्ने स्त्रो
वाग्नतः। अत्रनीयो द्व्यादिकल्पे हुतो ज्ञा मनेन मंत्रेण जुहोति। ततोऽन्यः पूर्वेण प्राहुया त। अग्नेर्वनीयस्होमानंतरमेव
पत्न्योरपि जुहुयात्। आयतो विमेवं निहितत्वात् दक्षादशेति यथावदरोग्निहोमोनेस्थाहा सर्वे विनि। एवं होमो निराराग

नरेश्रूयतेश्रनोपायाकामीहोमयोरनिभावःयोहूचेत्परायोऽष्म नस्यश्रतस्तुश्राहुतयोनिपताः रीतिराश्नाः सर्वे
यानग्नीनामेषदशेवपक्षे धनोमेत्र। रीतिमेनेये व वेतेमेभाः येन्नानामेकुकल्पनस्य:। यथानम्पाउपारुमिधोऽति
शेषः श्वेतमिद्यानतः नधातत्वावपती॥ शेष। अतएव प्रतिबेधाज्ज्ञानीमः पारेच नो। धारेति। नेनचहुविदुहरलोको
कुपरिवचनाङ्गवनि: श्रपिरति। अग्निहोत्रसादना धाता। वर्हिषएकंतरलमस्त्वाहवनीयेनुमहरति। साघस्थितिः तलय
हरणास्वेवस्कानिरिवदपाहरोयलंमासयोर्वर्हिः प्रहरलोनेसेस्या मवत्स्येयमग्निहोत्रस्यापीति। नयास्यनो। यारवोनरेतुनं
वर्हिःप्रहरोनिति प्रत्लस्यने व्यिनेवारघपत्नरत्योरनानुप्रहरलूँमितिभावः। अग्निहिनागनः नहिये ति। आचेमयमसे
चित्वां तर्वेदिमार्जयते वेघो हुत्तेप्रकार्य नत्स्मिनपश्चासे चेतिनयाश्वलापनः। हुत्वेपश्चासेचयेतनमार्जनमिति। अ
तोयते। अनवायः तत्स्थानयते चावम या थेंनयाथं श्रुति। आपोनित्य पसवम्स्वेस्यवरुपमकरिति। अग्निहोत्रेयाप्यः
नकंत्यनाह हूयोहूयानां हुतोर्नअरतिशेषः+ निर्दिता नस्मात्तुप्रहरणानितुपसंहृतं अतो वेकल्पेयवतरलप्रहरल+ अ
ग्निहोत्रे वद्गुभाभ्यामुन्दुत्ता। नतुपूर्ववत्समुच्छ्रिताभ्यां अपि। यति। पूर्वेदुग्धमग्निहोत्रस्यालो नतेपूर्वमविधि
यातस्मिन्पुनरदुग्ध मानयति। यस्याहुवानः सदः ह्वारःपश्चन। समापेनाशनयेताहृत्यात पुनपेनहताङलेनहो

एम

र्यायां॥ ॥इतिचतुर्थपटलः॥ ॥अग्निः स्यामा अधिकारप्रहतोनेमुत्वयहणार्थअस्तुपस्थानयहनसमिधरसा[illegible]तिशिद्वफने
ससप्रेपार्थचरउपस्थः। अस्मिन्नधिकारे अपिगोविनानामुपस्थानयोः नापामाहवनीयमेवोपतिष्ठेतय यमालस्यगा[illegible]
उत्तिष्ठताउनराया इतिमुतोसा नरूनामाहुतेरुतो अपाहवनीयसमीपउपायेसर्वकवानियं[illegible]सुत्वसंपत्रग्निः
त्यपीपरासिमुत्वः स्थितहृतिपावन। अग्नेपोलुग्नवचनादयत्रासीनस्योपस्थानविधाजासीनएवोपतिष्ठेताउपपत्ति
आहवनीयमुपतिष्ठनतिशेषः। अग्नीरयस्तो येन्द्राग्याउनावासिंघ्रीइत्ननपाप्रकरल्पनततयोभा वामिसग्नीइसेघग्नी
स्येयससापाटलस्म त्स्वस्तुषह्मुपतिनालेयपुनराववर्गनीया। इथिरुष्मा। उभयत्रउनयोः पद्मपो। ममाग्निस्वरपक्षे। सन
प्यापुरस्ताच्चुनस्वएनाउपस्थानास्तुरित्सर्थे जपा र्थएतानो पस्थाना र्थाइतिके चित। नहपुनो उपस्थानास्तुरधिकारात
प्रातरयनेकेवयमाग्नेयर्वीपितनेरित्रिलिवनस्त्रे। दीघोमाविमर्ह्सुमरत्सेयेत्यत्रोपस्थानार्थतायास्मृत्वात्मामाग्नेयवीचि
हवेस्वलिचतन्त्रीजूपिलेनिहं चिह्रिशेपप्रस्त्रोनाश्रुतयाचनस्वत्रिरपातहेनेपेयसपापाटमारवाजोनत्रत्नाहिना। अग्नी
नेम्रयेताश्रनस्यउपर्युपोज्ञाविचित्रस्योत्सैस्या। ततो नीशोमीयेनाग्योपहवराश्येताहरयो निषमोनेततो[illegible]
निहरशोनचैवमनुर्लि+ चग्निमापा। अग्नेहवाङामितेनता:साह्नत्संस्हेनामिराहवनीयमुपानेहने[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पवस्थाने। अथयानेनाभिरूपसिद्धेनकिंतु प्रत्याम्नायत्वेन संवत्सरे संवत्सरे पवमानहवींषि समानतंत्राणि निर्वपेत्। आपुनावासो
ने चित्रावसुशब्देन न हास्विंत्रौल स्यते। आपुर्नर इत्यादि चित्रावसोस्वस्तितेपारमशीयसेनोमंत्राः पूर्वमंत्रचतुष्टयं चित्रावसुपस्थाने
ननयक्रुष्टिद्विशोपरस्यर्थः। चित्राश्चित्रावसयः रात्रयः तेभ्य इत्यर्थः। यापयोग्वस्तनाशानाति। अर्वाक्वसुवचनेप्रसंगात्प्रातरुपस्थाने
कार्यं नत्वस्मिन्त्रेवोपस्थाने प्रातर्देशोपपदर्शनार्थत्वात्पकालएवास्यनिदमरहितव्यमानत्वात्तेनतयाअग्नीषोमसाम्निनेवः
रमशीयेति प्रातः प्रातरहवनेव इत्येवमारहानः। इंप्राग्नये। इंधानास्त्वशतंहिमाः सन्तपः पुष्टिपयम्माहयमीदमुपस्था
मपुनरन्यायापरेश्वः। अग्निर्ज्ञुमिरेकैवयोगोपनस्थानस्यम्नधिअग्नीद्ध्यानत्। संपश्यते। गृहमेधेन्यतः। अग्रेमाह
ते। गोसमहोगोष्ठे। ननुगोस्थाने अभिवोनष्टीयेति लिंगात् रेवपतिगतः। तां हिंसत। सेयं कश्चिद्भिमशतिअधि
शेषात् अग्निहोत्र्यावत्समित्येव तु वोधापनः। सेहिवत्सां। तेनैव वत्सां मध्याभिशामेतिविश्वरूपेतिविकारं स्तुः। स्युव
वसो वत्समितिवचनात्रेवत्सायामयंमेताउरुगामि। तपस्वीभिः हृद्पञ्चगिरतिचशाखानुकरणं पंतह्यारख्यानो
पंया। सनोस्याभिवतिद्विणदेतिदेशात्। उरुगोप्रत्नोगतः सहितिष्ठते। आरुंमोपहतिशेदा। देयोहिदेः प्रयत्स्यंतके
मपेतः। आनामयमेवापुरस्तात्गोछहानसतेप्रार्थितमेतेनेतरयोरात्र्योः होतनम्यस्वेवदुग्धांगछति। सर्वार्थेया
रामा

२८

येयस्येनयजमानस्येवेसर्थः। मानःस्त्वाय। आहवनीदमभिनिशेषः। निर्मृश्येयसाकाम्योयं प्रयोगोपदिः पापीयसाश्र
त्मनोहितनर्धिनास्य इंतनकिलापयस्मानुल्मः स्यादितितदा इत्तिलस्यपदः पात्पपश्चिमभागेनलिमसौपातत्पी
उपेतेस्त्रियुद्गिसहशेनस्पर्शेनकथंपमस्त्रुल्म सेवम्भोरनिरुत्तिलस्यपदोद्दत्तिलस्य इत्ति तेनभागेनचरहली पात्
मिपीउदात्। पदेश्रयस्मात्कीनर्द्धेनास्यईतला नाधिगतलाम द्वंधकः पापदनिश्रपदेनपादेदेनगिरद्धौयात्। एवं
स्तुनःसुसम्यहतोभवतीतिभावः। एषाण्वेते लोकोपस्थानमेके ददस्यैवेकुनमेत्रेण एकलिंगत्वात्। चतुर्थोविवं
त्वादः उपस्थानंकाष्ठेरुपसमिंधनं। धर्मोमेसाहवनीयस्वेवोपस्थानं। अग्ने। नस्या। व्याख्यातोयेयमन्तनोय
नपते। अस्तुपस्थानेनेयजमानेनेम सर्वमन्वीन्यायेनसोः यस्यस्वपमानमीमे। एवमुपस्थानमुक्त्वा नस्यानित
त्वमपिहर्गंतेनतिहनीं दर्शयति। उपरस्तः। प्रातलेषु पस्थेयोग्नीनौपस्थेया इतिविचार्यापस्थानेनायनिहि
त्वानस्माअपस्थेयइतिनिदिध्यतउपस्थानेप्रशंसापुरस्मरमुक्तेतस्मादुपस्थेयइति तेनैवविहितप्रतिपिद्धउप
स्थानेवल्पिकमितिभावः। अथोपस्थानं कस्येपितापमयोपस्थानेनप्रातःस्तकालेवात्वेनहविदर्शयति। नकेया
ते। एवंचयपोजमेनदुपस्थानेनप्रातःकालेलभ्यतइतिसिद्धंभवति। अनएवचोमेरम्भिन्नेचेत्यसायेप्रातरितिव

स्यमितिसुब्रह्मण्यं चेननासृत्वा नरेषु उ चैवमेवसायंसायमुपतिष्ठेतेत्यादि।अयशाखांतरानिप्रायेणायाजमानांतरस्यापिप्र
नर्तिन्नत्नेररोचनित्ति।नप्रायकाचनेतिपानोपपत्तौ प्रातरग्निमपिनापाछेत।आहिताग्निरस्मीत्यपिनमस्येनच।काफ्याप
जमानेदिूस्यर्थः।सर्भुवदितिवा।रमा।यपिकल्मैसायंकालिकावेयाउनरत्र सायंप्रातर्ग्रहणत।एवकारःसर्वैनरोपस्थाने
मिलनार्थः।यात्मा।त्यवे।यात्मप्रदियस्पर्शीत्यनुवाकःसप्तवास्लप्रसिद्धः।तत्रुसायंप्रातर्ग्रहणात् प्रातरपिप्रातरवने
केनविधस्यनेपहेवदेवकारार्थः।पदासायमुपस्थानंवास्पप्रेतातहप्रातरपितेनैवेत्येषकारार्थमिलपूर्वं।गोपुत्रानवस्
गोपुत्रिनाइत्वेसामगोपूर्णं अश्ववत्रिनाइत्यमाघरमतानथाछेदोगप्रसिद्धः।नयोश्याघमाम्येपेसोपेमितरत्न।अतः
सायंप्रातर्वा पतिष्ठेते।गोस्वनमागावाञ्चम्यन्त्रिसनुवाय शेष त्वकांरच्छन्दोस:पठ्येवरत्यनुवाकोश्वसंस्तमितिस्यो
॥ ॥इतिपंचमपटलः॥ ॥प्रातःस्येपु॥ प्रातरवनेकेनानशाखांतरीयमुपस्थानंप्रातःकालसंबंधात्प्रहत्यावनेत
नसंबंधाच्च।तेनप्रातरुपस्थेनोऽग्निनसायं।अघिविशाषपतेः प्रतिवित्नात्प्ररातनप्रनिप्रतप्यासंप्रमावप्रआसिचेति।
अप्सरूपनेइया।प्रतिप्रतिषेधं मंत्राहत्सर्वोऽसर्वमंत्रावृत्त पंच्छहत्यावनेऽनमस्दृा पंच पमुद्धरत्याचमनः
पामहाऽऽः इदिपृथतीमित्यास्पसमर्शनदीर्घप्राणत्हतिनासिकापोष्ठजस्थिमिनिचक्षाव सुश्वतापितिकापोःवे

राम

३०

शाखेतिवेगानोरातेतिशिराप।पाःप वाक्यानमितिहघत्स्यर्चौस्मीसादिना सर्वानगीनुपस्थापनतउत्तरामाहुतिमुपोष्य
पधर्मात्उदरेत्यादिनेहैकह्दिसेनतानुपायेनाहूयनीयमुपस्थापेतिवच्नमालेनसंबंधः।नत्रचिरवग्निसुनाप्रातरितिप्राप्तौ
न्नाम्पासप्रदर्शनमबोग्यसोस्वस्तीतिनेनुरसौत्सेनवधुवेपुवेम्पोवनेतेतथाभ्यन्तरूरनेईरा:प्रातिषेधंवधारप्येयःइथिवी
या।अकारकंषमितिदृइतिदधिक्राव्णस्याद्धिक्राइरामनयोर्वहतं अप्रेस्त्त।मपविनीतिपास्पूर्णीनां।परिलरलेलला
मिलनानितेम:स्वपमपोहतिन्या।छधुप्रकरणात् प्रातरवनेकएवापनिपमः।अन्यत्रत्व च्छर्पुरेवपरिसमूहनकालेपोहति॥
॥ ॥इतिषष्ठपटलः॥ ॥प्रवत्स्यतिनियामोतरेराविवासःप्रवासःतवषैत्रमीनसमाधेहीतिजेहन्मध्यन्त्रयेतिस्म
ग्निहोत्रहोतारंपरिकार्गितावासेप्रेष्यति।ज्वालहृदःगतः।पश्चन्त्रावनेउपतिष्ठतरसनुपेग।अनादिति।अग्नीरितिप्रयच
न।एवंतितिः प्रयवत।अग्न्याधेयवत्विराद्त्रामेरुपस्थानेहतेशिलागमनकालेपुनरप्यग्नीनसमाधेहीसाहयधरि
त्वागंतुमिच्छति।अनशिलागमनेतुनपुनःसमाधानंउपस्थानमेवहूतरंकार्यं।अपिविहरते।आगतोपस्थानेनपारसी
नाच्च।अथनंपुनःसमाधानंपुनरूपस्थानमितिरपर्मापिनिसमवेसपरंपुनःसमाधानेपहूतानामेवच्चलनेनपुनःविहरां।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्वलनीयेनततः। ममनामिचा। आनेतर्यां स्वनीपमुपतिष्ठते। तस्य पः। वाग्यमीति। मे इति तेनिहारात्रिर्गच्छति। आराजते आरात्
हरात् अग्निच्छर्दिर्दर्शहति पावतात्। तपो नरत्र स्वअं मयि घाति। प्रवपति। प्रवस ब्रवीहोत्र कालेषु विहरस्तोदिशमभिवीक्षमाणः सर्वमभु
पस्थानादिकारविहितानमेत्रानुमदेदम्पर्थः। तथा वाग्यमुपस्थानोनेमारहोऽत। एवं विहितमेवास्य प्रवसतो व्यभ्युपस्थानमभ
येनाव त्राणापाभिसस्य स्वकर्मणो उपर्युक्तानि कुर्याद्यजमानः कालेनादिशाममिमुखो मंत्राजपेदिति। दिशः। अग्रे वाग
यामीति बुध्या राजनुरूप निवधा द्विनापरत उपस्थाय चेप्रवसेत। तारानन्वस्थ प्रवसन्नेतद्वा ऋत उपविष्टेन। एनपेस्तेनई
तमप्रेन्मुखाभ्नदेदिवैवि आर्येवार। सर्वेतरं मे त्व्य वस पः इवैणसहैकदेयमेके योजपेति प्रवसन्कालेविहारमभि
मुखाहैव सच्चे न तस्य उपस्थानं जपति अनुपस्थाय प्रोषितो न येदप्रवासोपस्थानं कुर्यादिति विप्रोषः पनश्चात्। अग्नेद्युरे
पत्तानञ्चपतीहैवसनिमादिसमिसेनि प्रत्यागमनकालेसमिधः पाणौकृत्वा प्रविशति। यथादि प्रोषिवाले प्रोषितयंगेदृते राय
पुनरागमने सदजमानः शकनानिम्नानिकाहनि तरूणिता मेवाभिचानि। यथेवनतुचेमव आहरत्पथानं चेपि
नपुत्रेभ्यः पत्ना याहरित्यर्थः। अथ दर्शन मात्र अर्थः। आरा पच्छानि। एवं न घात्का। पञ्चोपेत पावति दिशेयस्या
गारस्य पदि ह श्येत तत्रैन मूर्श्रीश्योत रापद्यध्य प्येत स्योत तद्प्वाविहितास्तु तानपिनसंभावयितु मादिपेन किंतु 37

नरन्याता एवमच्छर्दिर्दर्शोवाग्यमनवनियमाद्गमनदराधांगा ग्विसर्गो पच्छर्दिर्दर्शो रसमनुसंधानवो। विश्वप्येति। अप्यागच्छत्
यामार। अग्नीन् समानेहीतिसंप्रपतीति शेषः ज्वलाहुतेनतः पश्यन्नेनीयो अमिप्राणानमुपपुच्छासऽपनिष्ठतरस्तु षेणः। प्रणी
पत्रानतः। अत्रोपस्थानेवयाधवतस्युपस्थानेन येमाव अमिचाघरलोकिनजपति। अग्नमति। नचतुगोपायस्मात्रोमिचाक्ररस्मि
तिमेवेअसिरत्नितिशायां वज्रगुपन्तं। अथेराणादिजिवपरणमयेमि। ममसमीपं उपतिष्ठतरतिशेषः। प्रजांमतिं। अप्रपान
नमग्नेरपर्दिनिश्वासः। विराद्रक्रमंमेपुरोपावेयस्य अजनुपहतिसन्नामि अग्नुपस्थाने। अत्र अस्मिनूपालेष्व अनुपस्थानव
हिधानात्वेसादिमिः समिधत्राहवान। प्राचीदिग्गात्रादिनिर्दिष्टा श्वोपतिष्ठते नयहुपाता अथ पुरस्तित्रोषः। जुहोति। चो
इनत्यानानहंगत्यां नचोपस्थानस्यान्यामनोऽयो निर्दुष्टता मिसम् वृतत्हुतिंजुहोतीत्येवसत्वाणाढः भारद्वाजस्त्वाहाप्रो
षितमाहुतिं जुहोतीतिनयानचयासेपविचेद्विविधापाहूसैषा संवत्सरनानि प्रवसनर्थम्। सामिन्नेति। सामिधान्त्नादिपु
स्यानपोमध्येमनत्वत्पाहुतिरिति शेषः। समानमन्यत्। नहा। नेति। नत्वाहुर्त्यं त्रियादिनः प्रवत्स्यतामागतेनचेनेवमपि
समाधानात्त्नाविधिनाग्निरुपस्थेयः। योऽहिरूपांसुसमध्येवोधयितुमर्हतीति तस्मात् इमाउद्धृत्य जमेवाग्निं प्रस्पन्पकरे
नयमिपे तमेत्रमेव अपारिस्वध्याहः पेः प्रवत्स्य तागनः पस्यानेउभेऽग्नघिहत्य वाजसनेयिनः समामनंतीसपोनयावाोऽ

सत्याषाढः । कः प्रवासे विधुरं वा धर्म्यविधिनीत्य प्रादुष्कृतानामेवोपस्थानं स्यादनपं करेत्यादि । सत्याग्नेरुपस्थाने पंचसत्यामे
चदर्शितवान् । यथा अभयं कृत्वा पंचमे काण्डीरिति तत्र चोपस्थानमन्वितस्येति वचनादुपस्थानादन्येन गमनप्रयोगमनधर्मा
+ हुतिरात्मविविहरणकालेभवति + वाग्यतास्मि प्रवृज्ज्यन्नामिदाहरणादयस्तत्रनत्रभवंस्येव नवरात्रादिप्रवासेतु न कस्वचित्
प्रादुष्करणे प्रतिषेधात् । नमो हृवो यवकृत्यान्तरयो प्रवत्स्यतो गतो पस्थानयोः सह शिष्टत्वा पूर्ववत्कर्मः प्रवत्स्यन्माश्रि
त्यः कुर्यादागते नाप्याप्रचलति च इति अनुसंधातव्यं गृहात्स्येति अप्ययगारात् । गृहानिति पत्रपुत्रदाराः प्रवसति से
माहानितागतः ऊर्जं शत्वा । परिवद्यमानो जपति गृहानामातिलिंगाम् । सति शंसिषीहरं यायुक्तताः सति गामीति ले
गादितिमा च सत्याषाढः आह । न तद्धृतागतः कृत्तं वरोतीति । एवं वैयजनस्य यजमानस्य प्रयाणमुक्तं ॥ अथ स
पत्नीकस्य वस्यते ॥ पत्न्यास्तु केवलायाः प्रवासो नेष्टः । पत्नीवत्स्याग्निहोत्रं भवतीति वचनात् यदि यजमानः प्रवसे राम
दित्यादिवत् प्रवासानुज्ञानुपलंभाद्धु विमिद्दगो देवा एत्याः प्रवासससे भवेत्तु प्रत्यनष्टवाग्निहोत्रं केचलमाह किंतु
पुत्रक्तान्त स्यलुप्यतेवर्मागिता सत्याः कस्मिंश्चित् इत्यपो भवेतीति यथाश्रुति चिलन्तरागम धिहृत्सोत्प्रवस्थिते गृहेषु
यात्रार्थायचा ग्रयोपि वेति । यदा तु विना विभिरसो प्रवसतः पत्नीयजमाने स्थित रात्रिहोत्रं कोपः पुनराधाने तस्मै यत्ना
र न दर्शितेचेन कस्माः निदर्शनं कालयो गोजात । सदृदिघमानानामिसर्वमनुन्नपुनौरपि ...

३२

पथाच्छहोमपरिशिष्टो कात्यायनः । असमर्थहेतुदृष्टयतो होतव्यं न त्वग्निगारेण । द्वयोरप्यसमर्थयोः हितुतमप्युहतेन
वेदितिः यथाविहिताः प्राचीनसमर्थय श्रौ होमपुरस्थयागच्छति होमकालात्सायतस्यपुनराधानमिष्यतइति चापानेन दृष्टं चित्का नि
चिततो धर्मे वा क्वापि पश्चात् पत्न्याः प्रवासेन इतरागे वा पुनराधेयकाप्रमिति तेजानी यक्रानि लानि परी द्वमालानामाकाशं
पतितस्यादुपेक्षणीयानि ॥ ॥इति सप्तमे पटले ॥ ॥ शान्तहानि ॥ आहिताग्नेः प्रवासस्य प्रवासे गमिष्यतः वास्तोष्पतीयं वा
स्तोष्पतीति दैवत्यं होमं जुहोति । अहुपतिं मंत्रान्तं मंत्रान्विनुद्दुगा देषुद्व्येषु भोजशब्दः प्रसिद्धः तान्यनुत एव वास्तोष्पती
ये तान्येषु शकटे वारोपयति कर्मकराः यानि नेतुमिष्यन्ते तरति भावः यथाह सत्याषाढः । सर्वभाण्डे पात्रे दारु याति यान्वाजि
हौदृतीति । नहीरस्तु । पुनर्हीनमहुते नारोपितेन होमान्तरं नाचरेत् पश्चाद्भस्मापापितुमिसर्वं । येतोवतानन्नुनीयते
तयः पयः हृत्वा । अथापरव्याख्या । तत्रौ तोपितेषु मध्ये यदि पुरुषादि विद्वज्जेहनन्त्येव वा गर्भोंडं स्यात् तमर्पदर्शप्रधाने
पुः अनसानयेत्यु । अपि हृत्वा यदि तो वा ग्राह्यमन्तःपुरुषादिभिरपि शकन नयनेन तस्य वै पुरुषाद्यः सह नयेत्पुरतितपर्व
हुतात् । यज्ञ अथवा स्फनिकृत्यस्त्वेर यासेना भयतः सहिता एव पंचावररात्री वसेत् तस्माद्वास्तेनः प्रवासस्य र षष्ठी प्रभृतिषु
यात् । नततो वाग्वा सरस्पर्शः एव सप्तावरराश्रिवासे दशमी प्रभृतीत्यादि इत्यथ्ये न वहुयान् । यत्र च छिद्रास्त्रेन वरासनुपादित्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ततोस्य त्रेतागच्छन्नरशरा च्प्रसाश्चयतोनाहुतत्वास्तो छ्यनीयोगस्यापुनरपि तस्मिन्नेवनगरान्तरास्ते सायंसंकाव्वरांतरात्रिमुषित्वा
ननस्तस्मात्प्रयासन्न भवतिसोपितु हुमारेयवास्तो छ्यतीयं दशरात्रोषितत्वान्नत्रेतिभावः पूर्वत्रसंहितारइति यत्त्वनाद्दशप्रोष्य
मंडलारंभः केचित्तु प्रदर्शनापमेतद्दृष्टं पैचावरादिकल्पेष्वपिचतुरः अदिवासो पुनरेतेपादिपोऽज्ञपंति। नतुयुक्तं। प्र
दर्शनाद्यत्वे प्रमाणाभावात्। नपामस्येदिराजवास्तोपुनरेतैद्वउषित्वेत्यादिप्रदर्शनप्रसंगाच्चेदिदमेपुनःपयोमोहोनवा
स्तवित्वात्वाः पदासर्वेपोभाङ्वोऽहनामन्त्रंसदित्याशौयाहापुत्रो भवत्सपुत्रोः संपत्नद्देसेकं यद्यन्यियाऽहनोन सोदृष्टे
त्यपयुक्तास्सप्रस्याऽपि यो ऽस्य परिहारलमात्रं कृतेन नु पोनोनिर्वृत्तस्तदेयोक्त एषुप्रोसर्वेबोमनसा सर्वेषु पुत्रोऽस्विमिति नी पः
वासो यत्ते। अथ यथास्तोपांनप्रतिज्ञातीहि सेनामचत्रमनुहृत वास्तोष्पते शाम्यदेवेनपात्रं तुहोति दाम मे कार्हा तुहोति प
नागाहवनीय प्रणीयतो अथ पांचयानात नतो धापंचालानामस्त्रीनामव स्तां नित्यइंह्यासिकाल्ला तिमप्रतिमा नित्येपं राम
दाहदिलात्तान स्त्रीनव पत्रदद्नरलोऽस्वाधानत्रसेनसमारोपयते अथ वैप्रतिहोय अहोतीनामाधुं यथावात्तुहुंतर्विधा
यजमानस्यपुष्याप्राज्ञहितसम्मारोपयाशास्पुरूजीपदद्विपतः अग्निपदहतिऽपी निर्हृणा तु उपर प्रत्यग्न्यपे अरणीधारय
नजपति। अपिपत्या आत्मनि। यातेरनेत सोऽहलघनाम नेत्रेणसुखप्रत्याहरते यथा कृत तद्वा अग्ना अपाशति।

३३

आरोहत्वा नजितितिमत धापाग्ने केत्वेत्रापि पर्वदे स्कमः वासपति। वासेरात्रिवासे अप वासोवेतिर्वसोराश्चिरतिपयोपः
पयोक्तमाश्वला। पनेन हृपोर्द्धस्वेन वासोश्रिहोत्रं जुहुयादिति। नत्रप्रयाणपनकाले स्थाने समारूढाग्नौ सो नैव त्रमेण लोकिकं
यावुपावरोहपतिमुख्या निलेनापं पति। मंत्रो ज्ञारणमेवोपावरोहणस्यानुष्ठानापरस्परं अरमेष्वेत अनेन मंत्रेणात
स्यनुप्रायेरराधे रूपावरोस्यनतस्ततोमथेत।। यघोऽजपेत् । पदारण्योसमारूढस्तदामूल्यो स्थिताव्रतमा ओग्नावुपावरोह
मंत्रेवैमेतो समारूढ वचनस्यारणीस्या अग्निप्रदर्शनार्थत्वान्निवर्तमानत्वात् विशेषाच्चारण्योरपावरूढस्य मेपनोऽपिन
च सेवनिर्वर्तमानत्वप ऽदं होति अवसिते गंतव्यदेशप्राप्ता पुनः स्वदेशप्राप्ता वाप्रोषिते यजमाने विहृताहवनीयमिं
श्रेपतितु होति अयथाप्रयासि होत्रस्मासमाहमारहन्नः।तस्माद्यापावरधर्मलाभ वाऽया गौ घ्न्यापतु सुवाहे मासापा
हमासापाग्निहोत्रं जुहुयात् प्रतिपदिसापे चतुर्दशचतुर्गहोत्रमुत्र पत्येकोस मित्स्य हवोम सहस्रात्तिके माउर्तमेवे प्रातरे
तावानविपरीर शेषयेहात्प दहीसमारोपयत धारयतेयोपवसथा रोपवसथे हृनितुन धारयतं दंदहस्याद्यत्र पप
पवस थाग्निवासे प्रतिपद्यते यदिसमारूढ मथनीत न याजन नमरण दोषपत तस्वह्मासापाग्निहोत्रं जुहोतीतिचा। ।।ना
रंभश्रीपात।। उनः प्रवासः।। ।।अथाग्निपदमारणे।। यत्र नवसस्थानामप्यायाऽयेयात्रीपतेनत्यंपण नापनितेकमतेना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निरूपासर्वमेयनसंसस्येनाश्रीयात।यदप्ययजियंकोद्रवादितद्दपिनाश्रीयादेवनवस्येतिसामान्यनिर्देशात्नवानांफलानां
अविशेषेणीतिविनियोगात्।आग्रयणात्प्रनंतरंप्राग्न्याग्रयणेऽत्रयेहेताविहोत्रस्याशनंअनुज्ञानातिपयहसस्येनाश्रीयादग्नि
होत्रमहुत्वापदावर्द्धस्यनतस्यान्नपाग्रयणेनयजेतेति।व्रीहिजेना।पागस्त्यामामेवोषधीनामग्रपाकेनभवतिनान्यासामि
त्यर्थः।अग्नेपस्यतरसग्रपाक-प्रथमपाकमग्रमितियावत्।अमावास्यायांयजेतेत्यनुवृत्तेः।पवित्तिष्ठादिविधिसिद्धस्यापिप
र्वलोविधानमाधास्यातंत्रत्वाद्याग्रयणस्यामावास्यायांकालत्वेननिरासार्थं।अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यांयप्रतिपा
द्यस्त्लोःसंधिमानहोवातमुख्यतेतत्रैवनपौरमात्वात्।अनःसत्वतावद्दिहनीनांयागकालःनात्मप्रवृतिसन्निपातेनहेतु
रोधेनतेनस्याः।पयोजसत्पासादमारघाजाभ्यांदर्शपूर्णमासयोर्विहितेऽप्यसन्निपातेःदर्शपूर्णमासौवलीयांसावति
तत्रैपमविरोधिगतिःपदासंधिमदहरुदवसयंकरोतितत्रापिकुलस्वेषाप्रह्लतेरुदवास-पदासुद्रनीपेनतप्रह्लत्वे।उत्कृष्टविरुद्धं
त्यायागदतिसिलाघादकाम्येष्टिःप्रकृत्याहः।अमावास्यापौर्णमासीवासएवापयजेतेतिअनुमप्याग्रयणस्यापरत्र
विधास्यतितेनचपर्वणोःसमुच्चयः।अमानंत्रा।ऐंद्रीयस्यमुख्यत्वादेवस्मिन्द्रदर्शपूर्णमासविकारात्वंहविषामस्मृतत्वातपौ
र्णमासतंत्रत्वम्।कापत्नयनार्थंआरंभतेनचपत्न्यानुरस्यत्वेवलवोहितहोपितेनचतोनासम्यर्थ्यःगेतः।निर्वाह्यहूल्यंद्रौ

राम

त्रांसवेश्वदेवीग्रहमपमितर्थःपथायपते।यथातेनवलीवर्दैर्नसहाहनत्रमेवलीवर्दयोजयतिवर्षकःशाकादिकोयानादिगे
तत्रवानोहविषापुरालेनसहसिर्थपामितर्थः।अतएवोपवमिवयवाहुर्दर्शपूर्णमासयोरन्यायानमानआग्रयणेपपनान्ते
नेघ्नेतितत्रपदार्नाःदर्शान्तरसेमयाद्दनाग्रयणहविष्युतेपस्यतवचलेनआग्रयणेरचनापरत्वविद्मनुष्यान्यदाभारद्वाज
नेघ्नेतिनत्रपदार्नाःदर्शनिरसमयाद्दनाग्रयणहविष्युतेपस्यतवचलेनआग्रयणेरचनापरत्वविद्मनुष्यादिमात्रेपेनद्रुमि
त्सास्वतेचाग्रयणेप्याह।अपिवानयाश्वदविवेचाग्नेयमिति।पेनायतेयनकेवलंमाचपलोर्केतुसर्वत्रैवेदिमात्रेपेनद्रुमि
घ्नतितथात्रैवंमुख्यत्वसमानतेत्रैचमिथपदेस्पर्धःतथापालेःश्यामाकमपितयानामेवापुरानेतिगनःरनिरूपेति।निरू
पंरुचिरत्वादिगुरुसत्रकारणमाग्रयणेनिरूप्यतामाहुर्नीवहुतोनीतिप्रासंगात्प्रचिरवासवीतिद्वयोःसत्रेवैतस्मात्पत्नम
धाने।आश्यानपोमनात्रहसेतानःपुराःसुनः।नात्हेभ्योउपगत्तुहोसागेतुल्यातआग्रयणेनिरूप्येतिपागानुयाजेपेन
निर्वापमात्रस्येतिभावःप्रोक्षीघते।एकपौवा।अत्रोत्तरपलमुत्तलमात्रपहस्लाद्दयोरेयापेनानात्वविवल्पोनात्येत्राभ्यंत
अर्वाद्दि-स्येकैकान्येपभवतिसत्सायादस्याहएकमुत्तरपलेपुसलेसर्वेहप्यासिनेचेतिप्रहर्शनार्थमेतद्दिमूर्ताभिरप्रेमार
द्वाजस्त्याह।नीतिप्रियलिप्रपुनःकिचीतपुलस्वलानिदूहहपत्यादितत्रुअर्वक्त्यप्रदेशमेवनस्वर्वोपाह्विवेकरापप
तेनुसामर्थ्यात।पाचोनेरचेवोसावीजस्त्यमवतःतथाहदपधविवापःपर्वपोपाचोहस्मासिमतोःप्रस्कंदनेसंपापश्चप्रदेशमांदे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेत्यादि इत्यसंबीजस्य त्वात्पुरोडभयतोतेजलमिति रोधमावलिभ्यपापदमनुसंधानव्येतवाह भारद्वाजः आते विभागाद्वैव वी
जे पदिति सर्वमंत्रः पदरूपन ना धोहविर्वि लमंभंवत तपोऽलख लेकल्पेचविजे वीजन्यायर्नेन पद्यज्ञाना यमदापुलखलेकल्पश्चा
त्कर्तेति। मित्रकाल स्यापद्याक्त्यतिह विधेरर्भ्रमुपुरोनुवाक्यामनोतस्याग्निर्मेन्त्रवाते इति। मित्रकाल ना चतंत्र कर्म नः
कोऽनुसमपेनेवानुष्टेयत्वात्। तथा च भारद्वाजः। अपि वैकस्मिन्नुलूखले पर्यायवदवहन्यात्। तथा च पत्नप्रमत्तयोविवेचनो
नायेनावीजवीजमप्याययेदिरसरति। यदातूलूखलमेदस्तदावहत्व छेदाकानमावर्तते कालाप्यनेनत्वात्कालानवपद्याश्च
नवकर्मणां समानजातीयस्यापतःध्वतिसिद्धेः। तथा वैकस्मिन्नुलूखले जीनेत्रीण्युलूखलान्यधिवर्तयतीति प्रकृष्टमारद्वा
जः सर्वाणि हवींष्यापाह विच्छेतमाह पतिसर्वाणि चरुहवींषि एकमुलूखले समाहत्यानुपूर्वं सर्वाणि हवींषि दपलि परानुनाति वि
विनक्तीति नुयो। पत्नीनुयोपवनमपि सर्वपृथीजेषु मन्युलूखलादेन मेदेच सर्वेषामनुषाणां प्रतिपाद्यत्वात्। तत्र सर्वेनुषाः राम
समाहृत्यान्ततः प्रतिपादनीयाः विभुत्वात्। भारद्वाजः आह सर्वेषामेतेषामनुपवपतीति प्रस्तालनविनयनमप्येतेनैव व्या
ख्यातं उभाजनेः हविष्कृदा हवींषि रवीजमोप्यदोहविष्कृतेन वावेयिरजनेन पूर्वलोत्पत्तेः कपालादिनामपि ह
र्वयत्रेयाहानिभ्योप्रहतिः चरुपुरोडाशधर्माश्च पाद्यंप्रतोतव्याः एषाः कल्पः। अन्योपमप्यकस्मिन्नेवत्रेसमवेताः नान।

वीज्ञानामेवमुलूखलमुसलमित्यादि देवश्रियात्मप्रयोगः अधिवे अग्नि। अथोद्धनकालेपात्रोभ्यो ज्योतिरुत्यानत्र प्रतिष्ठा
पितमेककपालमसंदरणकाले लंकरणमंत्रेगाणि प्रवर्तयति यात्समज्ञा पाज्येन तपाक्रोडपूरयतीत्यर्थः आविद्यनिश्चय
वानेस्पाविः पदं प्रकाशं पृष्ठलानमिरव्यंतनोह वी व्यासाद पतीत्यर्थः तथा वध्यन्ते प्रदेशानंतरे पत्याश्चाविः पटुं वाक्यत्वाद्या
हतीमि हवींष्यासादयतीति। अथापराह्वा लोडुद्वासनकालेपात्रेन सरडुद्वासिनमेककपालमाद्येनानिदधातिः पद्यं
वो ह्यवा तेनैव पात्रेण सहसादयतिन पात्रस्थास्या षाटः। अथास्मिन्पात्रस्थाव पात्नमुद्वास्येन सादिः प्रचरति। प्रचरण
काले छूनादेककपालमुद्वृत्यबर्हिषि सन्नेपत्यानुतेजुह्वामुपस्तीर्य तत्र हस्तेन पुरोडाशं स्मीनिधाय पात्मिन्द्रपतेश्चा
सथितस्य दाशायमाज्यपक्षादानीयसहहविर्धाय उपोभुपचरतीति द्विरभिघारणमिति केचित्। तदयुक्तं। आ शयेनैव चेन्नुत्तर्त
नासिद्धेः हस्त्रयैश्या नववहद पट्टि अभिघार्यस्यत्रवचनाच्चु सर्वाद्दपानस्य बहुत्वमिति विस्पष्टार्थं। अथवा अस्कंदस
र्वा हुतो भवतितवेत्यर्थः। अपर्यावर्तयन् यथाह यजमानो हुतश्च न पर्यावर्तेन न पार्श्वकुपार्श्वेन शनैः स्पावपेरहुतमिति
वचनाद्धुतस्य पर्यावर्तनेपद्यैककपालः स्वहस्त्यावर्तनं तस्य नेत्रं विधिना कल्प्येन तथा तानाराहकार्यंत रायेत्याद्यापिना
पालिनाकल्पयेन। वेरानयः। कल्पयिष्यमाण ध्वर्यवे चरोरेव इत्यर्थः। आ भाष्ये के। अपर्यन्ते वर्त्स्यतिनयः। किंतु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्त्रीयाध्यापनमिधार्यपुनराश्रावणादिविधिनाहोतव्यः। अपि जेता। उभयोरपि पक्षयोर्वैशेषिकमेवहुतानुमंत्रणं। नप्र
स्थानमितिदर्शितं। यजमाने येयामाके एककार्य्यकावद्यातेयामाघाः पौर्णमास्यादितिनस्याअग्निहोत्राणिप्रागेवयेयजमानस्य
स्थनमितिदर्शितंयजमानेः। येयामाके। एकाएकावद्यातेयामाघाः पौर्णमास्यादितिनस्याअग्निहोत्रापाः प्रागेवयेयजमानस्य
गोपुवत्साजातः। पूर्वस्मिन्संवत्सरेतेषांप्रथमजं दर्शनेवाले स्थामा केचरौ अग्निमितिमन्त्रे तेषांश्यामिमर्शनादवप्रद्दे
प्रहृतायेवदर्शितः। अदाभ्यानि। प्रस्यात्मानामृषा होत्रमंत्रोनिवर्त्तते। एवं पस्या। न। नकेवलं यजमानभागमात्रस्येवकिंतु
यजमानस्यार्त्विज्यांवामंत्रवंतेषांसाधारणप्राशित्रादिविषयाख्येषां सर्वेषाम पिमंत्राणामपंपसा प्राधास्यात्। अपि को
ताः स्यायाकानां यजमानभागं एवयानेन। तमूलप्राश्नाशिलषैषोवेलादिसवत्। सिद्धान्तेः। गतः। अपि जेता। अथाप
त्सनुग्रहः। परमान्दयत्ता स्यात्स्तु फलत्वाउपदिश्यतेते तेषांयोगरोहत्स्यानुकल्यानुकल्प्यत्वेनापत्तेरन्यानुसारित्वं। येषोश्चौ
तेषां नाराधपिंडा चित्वे चित्वविषयस्यामर्थ्यात्। धापतिदृष्टेनेतेतेविधपतिरोऽपेनन्तेनत्रयकल्पेप्रदर्शपिदृग्मागः। तत्रयः कदार्दि राम
दर्शपरात्परमाग्रयणेष्टिं निर्दिष्टेनराधनुपात्तस्वतां दर्शपौर्णमासयोरस्पतरत्त्वावानेषेतंतंदर्शतेनात्पायथयनारद्वो
प्यनुनिर्वपेदित्यधः। तत्रयाउणाम्यादिवैरोधिकमपि अविरोधात्कार्यनेष्यतेतद्वादर्शितमेवप्राकृ। दर्शितमान्स्युः
येत्रेत्याः। स्यामावाइतिलेगात्याभ्यहणंतनुनवस्यपरहतस्यनहारामंत्रपोहात्। अपिजेता। एवंकल्पेस्याप्यशकेदर
३६

पूर्णमासयोरन्यतरमेवनवैर्यजेत। तत्रानुसवेसापिवैशिधकस्यनिहानिः। अथयथावित्ति यादर्शपौर्णमासयोर्निरिक्तो रीतोयामाध्यं
संवत्सरनिकृतानेनउघृमभ्यानिवर्मोणाकुरुतानिशनितत्रापमेवप्रहोमवतिष्ठनेसामर्थ्यात्। अपि हुपात्। ब्रीत्यात्रयणकालेस्त्री
हिकेब्रीहिस्तेवंववावपणषालेयवस्तेवंयमनेरवर्णयासपिलामस्तत्पूर्वदितायास्यस्याः। यथसांसायज्ञेहुपात्। अपरेघुः प्रा
नश्चनवब्रीहियवसैयमाश्यामाकानांनिहानिः। अथपदार्शपौर्णमासयोरपक्रियायथासंवत्सरमन्निहोत्रहुत्वाः यदुर्शपौ
र्णमासायोरमनन्तरतिनत्परेधिधिरन्तरोवासामर्थ्यात्। अग्निहोत्रं पर्वणायेपत्तोव्याख्यातं तत्रानुस्यविषयात्यत्तदनुस्यप्रयोग
अस्यवप्रयोगपि भाषावृत्तिदृशत्तनुपोस्यः इतिवचनात्स्वयमावीरेघनायोःस्तोमस्यपिहानिः स्यात्तोपाकइतिवचनाद्धुपायतः प्रके
तिकोयजमानवर्तेश्व। अथपदंपेसंवत्सरेहोपयतानहविषामुत्कर्षस्तप्रत्यपमेवुपदत्तः सामर्थ्यात्। अपि जेता। पुरदाशान
पर्यायाहिगामङ्गनाहारावेलाभ्युनुमिश्रतुमिर्ब्रहमन्मोदन्तं। जिकेषोपस्काचतस्त्रणामासोदयतानामर्थेवनुराग्रा
णान्मोजयेत। बजंते यथानामग्रपात्रेनायेव्रीह्यायवस्यसानुकल्पस्याग्रनायजेत। तत्रवोहुनारहोशः। नदनानामानयणे
यनरत्योहुतोमिरिति। तपाश्यविताम्रोपायवेषित्ताभ्वलायनः। तथापि। तत्रयवाग्रयणेपुरागान्तेषश्यामाकयवनमध्ये
तउपः स्यात्। एवंयथास्यासिद्धं एतेः। गतः। पदि कल्पतियोवीहायणतेश्यानाकश्चरुतमाः। तदाप्यपयस्तत्रवृतौतं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नतावर्षासु श्यामाकस्य प्रेषहेतोः सति श्यामाकानुद्दिश्यैव उख्यां पर्याहरेदिति कर्मकरान् यजमानः संप्रेष्यति श्यामाकस्य स्वरूपवि
संदेहाभावपरत्वेन प्रमितत्वात् । तदर्थवस्त्वेयोजनस्य व्यक्तत्वात् । यथा वेणुयवेषु पश्चेषु तेऽयमनुद्वन्द्वो धार इति संप्रेष्यतीति । तस्याः
वेचनः साम्प्रदायिकवचनमन्त्रान्याहुः सर्वस्याविशेषस्य प्रदर्शनार्थं तेनैतस्याः पौर्णमासमन्त्री योगी यदि विकारत्वात् । संहाया
न्यायसद्भावेऽप्यसिद्धानुमतो त्वमराऽगौ गतः । यासेगतः । वामस पुनरपारानुजारैर्विकल्पार्थं सर्पिरादिसेपुनः समर्थोमेध
सः द्वयासंयुतो मधो द्विमं यः मधुना मधु मेधः मधुपर्केर इत्याख्यास्यति । अग्निश्चोतितं मधु मधुको रसे मधुमल्लु यः । मधु
मिश्रं ध्रुवमितम्रे । वधु वापिलः पिंगलः पिंगाक्षः । एवं द्विरूपो गोर्वेत्त्यर्थः । सिद्धः । एते गतः । रसि । कामी । एवं आनिद्वाय यापणेनेत
नेन प्राण्यपणात् सर्वस्यापि नवस्यान्नं प्रतिपिद्धं । तत्र केषांचित् दशानमने नान्वनुसंगपतेहरितमयानं सम्यग्विरोजाल
पाशाचाः श्यामीधान्यानि योश्यधान्यानि तेषां जे व्रीहयः तेनोचनयानामनिष्टेष्यायदनेपायाकामं मन्दागे नयति । वेणु राम
नति । वेणुयवैर्येणुतं दुनैरप्याग्रयणं केचिद्विधीयते । तावेणव्यति श्यामाकं प्रेषलेनव्याख्यातः । तस्य यतो । यच्छामाके
श्यामुक्तसमस्तयास्मायेयाहि नदेवास्यास्ते चेदेवतापि तत्र यः सोमएवेत्यर्थः । आग्नेन्द्रावारद्दिरितिशेषः । अथ सर्वस्य वा
यपणस्य हे पिविकारमाहुः सब्रूहतः सम्पत्त्यवदेतिपारस्तदस्यानुवाकस्याद्देधाप्येनवतः । ततः पराश्वतस्यो श्रीहियवाद

३८

वतायोरस्यमागमर्थोऽनुवाकस्तान्वाहितो द्वैधाः यदस्यापरे द्वैसौम्यस्य श्यामाकेप्यांतुसंद्देनावितस्तं याज्यास्तानुवाक्यावत्य
व्यस्यवेत्रपरास्तद्दरात्प्रधानकृपिपायाज्यानुवाक्यानाश्चयपालिंगनत्वात्तेन तु क्रमशः सौम्ययोः प्राधान्यात् । ततः परे द्वे सप
न्येः व्रीहिहायणे । दर्शपूर्णमासयोर्व्रीहिन्यवान्येतिव्रीहियवयोः सर्वकाले विकल्पउक्तः । रत्नीशारदानरीयोः विनियेराः पत्तेप
वयावश्यप्रदश्येते । व्रीह्याग्रयणेनेस्तो व्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ यजेतापदथाग्रयणाद्देवं वसन्त [illegible] व्रीह्याग्रयणा
यवैः अपियाव्रीहिभिरेव यजेतोभयोः कालेमोः यतएतेत्यपचरितमाः सुरवेनावहत्ये तेविप्येनेचनपयवत्तद्दुःखेनतस्मा
द्व्रीहिभिरेव नित्यं यजेत दर्शपूर्णमासा । विति वचनान्नाग्रहोन्नार्थेषुते दुलेघयंनियमः । दर्शपूर्णमासाभ्यामेव तद्विधा
नाम्नव्याख्याताः । वर्षायते । पादसानातेनाश्यामाके हितसदनपावर्षासुयजेत । ततः शारदिके वलेव्रीहिभिः समानं चवेनूप
वेः शारदेननो वसते तपये वनुपवेतः यवर्तुयजेत तेयमिपतकालनिष्पतपः यस्मिन्नेव जौ निष्पद्येते तस्मिन्नेव यजेतेत्यर्थः ।
॥ ॥ अष्टमं पटलं ॥ ॥ इति भद्ददरदत्तप्रणीतायां ॥ यष्टःप्रश्नः ॥ ॥ ॐ सर्वान् । पति अथ नित्यपशुरारभ्यते यस्मिन्कर्म
णि पशार्थं पशुर्यं ध्नते स पशुबन्धस्तेन एव चेन्द्रपशुबन्धयाजी स्वर्गान्लोकान् भिजयति सर्वकामो दर्शपूर्णमासाविति
यनाङ्गरप्पयस्को । गयापं । सर्वाभिजयवचनो । सर्वेष्वपि लोकेषु पंयमेव तो पेप्रयोग भेदेनकामयते नंतमेवाभिजय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वचनं सर्वेषां लोके शुपयमेवलोके। प्रयोगभेदेन कामपनेतेनमेवाभिजयतिनकुत। श्रेयः प्रतिहस्यन्तरसर्येः। नित्यस्य यागे
फलविधिः फलमामवदेयवेदितव्यः। फलार्थतयाहोवाकमेरश्च वत्माल्पयोक्तोहि रूपके शिनाः। कृतार्थं वचथ्यदभावातं पजमानः
कामपनेवानिकामद्दानृश्चावयोरितितथार्थवादाहरतरहतिश्चेनेतरिति। अमावास्यापौर्णमास्यो यानेन पदस्यमाणरतस्य चैवः
परीदमाद्विविधेनातपारेव यागविधानात्। तेनाहिरकालत्ये पशोस्त्वनुद्रषोहूयते पह्नेतानतवन्न परिशेषमाविरवग
ताएवदर्शितानन्वेवपरी दमाद्विधेनेवसिद्धेः किमर्थं पर्यलोवचनं। परमनेनिरासार्थमितिश्चेपारपथाह यो यापनं
आगधारस्यस्वाहविशेषमान सन्त्रे वेति। अयमपोसानाप्यविकारत्वात्पशोरमावास्यामेवास्यकालं प्यामांसनेत्यारंभःसा
नाप्यविकारत्वमेवपशोः तस्मादितिचेत् एतदेवप्रष्टोत्तरं भरद्वाजेन समानयोतित्वं पशुपशोश्च दर्शपती निष्पत्तिरि
तिशेषाणां दर्शपतीतिचेत् नस्पष्टुत्तरहंनं। पहेयो वर्णित अग्नीषोमीयपशोः पतनजवधी अंगघ्यापः पीत्वा पपस्तम्भवतीतिन पा राम
यहेवरतापपः पीत्वे संपुनः पतित्वारेन संभवतीति वचो धायनो प्पाहरधिपपञ्चाभिरपशयः सानाप्ये विकारादित्य
विकारस्य सान्नाय्यस्य पशुविकारइति चेत् तदप्याह सत्यापाढः पशुप्रकृतिर्हि विकारः वात्तस्तानास्यादितितथापयो धर्मा
परावितिभारद्वाजः सत्रेयाग्नित्रिमानिभवेतिपयाउद्धृपदिवेशुभामायादितिलिङ्गे वेदिश्चो लमामासाध आज्येन दर्वे

३८

दलश्चात्मा पशुपुरोडाशविदरस्यादि। तस्मात्सिद्धं पशुः प्रकृतिर्हि विकारइति सिद्धो जारंभनसानुद्धृत्येत्यादि व्याख्यातं सूत्रं सिद्धोत्तर हि
त्वात् सर्वतेवक्तारितिविशेषप्रदर्शनेन तंहोदयसीपे जुहोति। उपपन्नमनुष्या प्रयोजनीति लिंगात् तत्पोद्वसापवद्धोतारंहुत्वेत्ये
वमोधापनः। तत्याद्यहवात्लेपशौ विशेषमाह। अनन्तेद्धिभिरद्वसानेति। अग्नयानेः अपासमाहवनीये वर्णि या त्राधेय
वनिर्वपति तस्य चाग्नयारहिताग्निवर्धितलाभ्रुता व्याहार्पतेरध्वने। सत्याषाढस्तु वातु दहमाह अपि वाचतुर्गृहीतमाज्यः मान्धा
वैस्प्यार्गाहवनीये जुहोतीति तथा पशुवधेप्राविरम्भामिति वनुर्गृहीतेत्यादिति भारद्वाजः। अग्नप्रयत्नो। अतोऽन्वाधाने
निवर्तते सिद्धः स्वनोगतः। धारानौ पांइस्थेरपवर्गादिनेरपवर्गमाधिना शत्यारंभः इदमेव धारवक्चनं तापकेन चोनरशेष
स्तान्यपि वाहतस्ते च वर्त्तिनराद्धर्वहोमा दषप्रयोगभवंतीति दर्शितं वे तदस्मा निरन्वारंभणीया वो उतहोति। अथ पशास्त्रा
माहूत्वनिधाय पदपाहुतिं जुहोतिवह्ममाणनिर्म्य विकल्पार्थमाहवनीयग्रहणं पदाहुतिसमाख्यानात् पुपाभावे निवर्ततोपर
धौपग्निपुंजनीत्यादेः। स्रुचानेनाहरीहुपात् गतः। वैसर्पेतस्य तुपयैव वैसम्याहोमउक्तः नामुत्वा यूपोच्छ्रसः आज्ञु
गीतश्य जुहुयाद्वा। गतः पपहूपात्। सुवेणस्त्रुचा दर्विवृत्तौ स्रुवाशास्त्रं वाशास्त्रं वासीनत्वा बहस्तेन यास्येति। तिगातुपे
नद्दारोना पोनपतिन इध्मस्येहरति यत्र। पंति। पञ्चमश्चेपदस्तत्र त्रपजेतिग्रलक्ष्य जमः नाद्ये पर्वः स्तत्त्वाचापयातकाते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेषस्याः सृपमाचार्यः। रौहीतकौ नामवदावन्तरजातीयः। पालाश्कामोदा। यूपं कुर्वीतेति शेषः। निषेधमीष्वेवामी कामाः। ततो
यस्य यूपस्याभावात् समीमात्रे समस्य लेजाते। अथ शाखाजान् मेरेव रूढं। अश्वीरातं। अवलिताग्रं। अघूर्णं। अयूर्लितयू
स्थं अनु। अवक्रे। ऊर्ध्वं। अतिबद्धूनं ऊर्ध्वशकलं। शकलैर्मुखैर्दर्योपेतं। अथ च नतं। अग्रे के छिद्रयन्तो इति लिंगतानुहि
त्वा शक्तं च यूपं हश्चेत् तथा सुविरंचापयोपि यूपदीषाः परिहर्तव्याः। एकामयेनापि दिनस्याद्ध्रस्यारोह
तस्मै रक्षो दिसाद्धिग्रा स्वलत्व यूपस्यगुणहेषास्तत्फलानि चोक्तानि चोक्तानि तत्सर्वं तत्रैवानुसंधातव्यमित्यर्थः। आरोह
भिघ्नतान्न नहेमेरिति आरोहः शाखाजः आरोहेत्पिम्ल्लनइति के चित्। नदुर्मो। एषवेव वनस्पतीनां अप्रतिष्ठितः इति लिंगात् अपा
प्रतिष्ठिते रस्येत प्रतिष्ठाकामस्यैव वैष वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै स्याद्योनेरूढः इति च लिंगात्। स्वरवा श्रुअत राघ
एव चोत्सरप्रहृतास्समेजातमशाखाजमित्यर्थः। अथ। विति। प्रथम प्रा त्स्म चरान् वुप्पान् हलानां निक्रम्यान्तोपयो
यपते यवप्रीतो भवति। तमभिमंत्र्यते अंसं त्वा न मामिति लिंगात्। इति मनः। अग्रथो इति। ततः देवालिक्षो। सर्वं स्वल भा
गपरितेनत्ति। ओ श्रोषधे। स्वधितिः। इनं तेन प्रहरति हता। राज्यमेवा च स्वधितिर्विभ्रतरसम्यो। प्रपरति। यतः। गुल्मः
नहाः। गृत्साः प्रत्युदन्धिः। स्नर त्वं नमया रावले स्पगच्छनास्त्यालौन सज्जतेन पेतर्थः। दिवा। येना ततः। वक्ष्येति। पनो
२

हञ्जो यूपः तदहस्स्वलनमा अग्ने ते। स्वदनति। अन्यत्र स्वलाहारस्यायात्। अपतमा शाखाग्रे पवः। अधिपति। पत्रासवति।
छिनत्ति। पंचावात्स्याः। पंचारत्नि। तस्मै हश्रेदित्या इदः वारस्यादपपरिमाणवस्याः। यथाग्रा स्व मेवानुसंधातव्यमित्यर्थः। एकानंति।
अव्यधायेनेति। एतासां संख्यानां मध्ये नवाद्यि दिहेवासिसर्गो एवमि योविवत्स्यतरस्य धः। तत्रारत्निसंख्या यूपस्य सहोपरेतेति।
भारद्वाजसत्याषाढौ। यायानांनावान्सहापरेत्तनायानं भवति। ऊर्ध्वनिखाताद्गत्समानत्वे मिते। पेतुवर्णाय चनानां। यायायाः द्वस्
अरूर्ध्वयाहरितिशेषः। गर्धोद्भर्द्धोर चेति पञ्चित्वेय। पुरातनेके। यूपस्य पञ्चदशमात्रा पुरषमात्रीपुरदमा चपासेमिताल्त्ना।
चत्रावत्त रूपते ततः परंतु यथाला भवतो यानेयकायेइत्येके शाखिनः। त्रयकेस्तोमाता। चहिपेतः स्वतंत्रः स्निपते सतिरूप
भुवध तस्ययालाशस्त्रिचतुरस्त्रिःश्वयूपः स्यात् हस्तोनराशि परिमाणं तरालि। चलौमिकस्य यूपस्येति विनियेशो। धाजन्ते
क्रिनामित्यर्थः। स्वला परस्म। स्रवभागे यदु परे निरयात्तयोः शस्तदत्तद्धभवति शेषस्त्वेवेन इष्टाइत्याह। अग्रानत्तुअनुपर्वः
स्वलाहारस्यायात्तत्रमेवत्तनतुरयतत्स्वणीयान् अणजरः पात्रैरात्नैवे नतिष्ठति सास्निद्धाग्नि सास्तुर भवतत्स्या स्वः अ
ययाः त्तरहा प्रभवारावला। अवनहलारत्नेषाम ध्येव स्थित्स्वरर्भवति अयोधिमं यतः यलोपारम ष्यते यि सोधिन
यतः। अयात्। चतो। यूपस्यारियोवयवश्च यालेत सारिवाणिता इद्या इपच्चिषकार्या २ पत्नयोद्दशांगुलमितिवोधायतः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सन्नतं तन्तु हस्ते निदधं चमवति रूपे प्रतिमो स्यमाणत्वात् । पंका । कुर्यात् । एवं निहितत्वाद् जनी यो म्य सञ्चरति भावः । अपि यानुम
स्यतमृ । नीपस्य ब्रह्मस्य कुर्यादिति तु यो धापनः । पाव । लेथा । अंगुलिकोऽ मंगुलि पर्वस्य घायेदिः । एतदेव व्याचष्टेति । अन्नाधि
देः पश्चात् निर्यगच्छते मिताई वा । सैनि । प्राचीपुरस्तात् शिरश्री तु त्वेप घुपुगे नसमिता तस्यैव वा युगस्य वा यो यो ऽन्तिद् योर्षावद
तरं तावता संमिता । अन्ताद् प्रमाणानि शुल्वेव स्यति अपदा शीतिशतमीदृति । अरत्नात् । गतः तावेरोति । तां एवं विमितां समीं
लत्वा । अथ पनाम लत्वा वेदं लत्वा दर्शपूर्णमासनतो नर परस्य हा त्स्वात्तस्यामेव वेदा घामुत्तर वेदि वारोति कुत्र देशे पश्चा
घ पावद्देशस्ये संचरं शिष्ठा नं तर देशे तां व सोमे स्या पदां करोति सर्वं तन्त्र दशा पदं । अविशेषान् पा सर्वतो दशपदामिस्येव भार
द्वाजः । तत्र पाद चोद्वेत । शतपदेषु तेन भवति सैमिता लिह वदेनाधा संलि । पा मुवेदि वा अप्रमाणमनं तरमेव प्रवक्ष्यते । अदि
तेके अष्टौ पदी तिनवी पदी तिपुरस्ता दश पा दि वप्राचीपदी पश्चात् तु सर्वतो दशपदा शत पदे वनु होत्रतः । तां पुनरिति । दुगेन
जा विमा वेदि वचनाद् गमा चो पि सिद्धं भवति । पजमान पहण च्छुपजमानस्याध्वर्यौ वेति विद्यायां । सिद्धमतः । तथा युगमा
च्चीपजमान दशपदासां दशिका साधनः । तच पदा दशमानां वेदिस्त हा युगमा द्वैवे च्छते न दशपदा । अथ पासदो ऽविधो
नादि संकोच प्रसंगात् । शम्या मा नेऽन्तर वेदिसं । दुगः । ना तर्दं तु त पद त्तपुट्ठीयते । शम्या वेदिः । शम्या प्रमाणेन तु दशिन

राम

५०

मेव दर्श पूर्णमासयोः । शम्यां मितिः । पुरस्तात् । सैनिवसः । पा मुत्तर म्यो नर वेदेः पूर्वसीमीस षे । उत्तर गमा मुदीचीन कुवानथा
पे बलाद्यमेत्वाल । अथोत्तरं शम्याया अन्तरतः उपरले विति तस्याः समीपालिरवति ॥ ॥ इति प्रथमं पटलं ॥ ॥ उत्तराचाल उत
र वेदिपास्तु पां पश्चाचाले । तमुत्तरेति । चात्वालस्य प्रमाणमुत्तर वेद्यां व्याख्यातं । अविमित्र विच्छित्र प्रदेशित्वं वत मवि
स्मरणा पवित्रत्वि कनि छांगुल पो राधामः । तेहि । पतिगतः । एते नीपा । एतेनैव वेदिरिति मंत्रेण यो हि नीपस्यामितेय
वि हतेन हितीपहर से वंत लो पेत्र सी । पनि । चतुर्थं सर्वं तापस्य हरति । तैरेवो त्तर वेदि सम्मुखो यो व्याख्यातः सं हत लो हा
विमिं घशो हत्ती शेष अवोह णशेषां । उत्तरवे पाइति यस्य पं चतु र्थी स्पा हतेरे के रेवि कस्यां । ना भिः सा पते योरं ग मवि
त्वा अंना न्त कस्य पति मतो र्पे दृ द पति य पा नविशी येर न्त । सम्मद । स्येके । तू सीं पावस्य वित्वा मंत्रेण समशति । अपा ऽलतिना
पिरिव मध्ये भवत्सु तरनाभिं चतुष्कोणं पयालिंगं पश्चिमं मंत्रे यस्याद् शोलिंगं तेनं तं दिक्षु भाग प्रोक्षणे त्वष्टा मध्यं । अथ
तलिंगत्वाद् तरमः । प्रोक्षध्यायनं । अनुचात्याय वामीति द्ध ध्यान प्रवारः निनयनं तु पूर्वे वत्तसीमेव लिंगानुगणात् । पूर्वा पदि
पूर्वा स्वाहिरत्यपनेन पात दयतो वपन वो णादिशः प्रति दीर्घा धारा करोति । रलिः नैवं उत्तरमकाः दत्निणतो दीनलिं त्ती
तेः प्रति ने व्रज्या धारयति स्वत्ते नरं । पूर्तु दुदेव दारः परिहोति । परिषिसिवि नो प्रथ घ मुहोति । केना हितो नदत्ति णातः प्रापुत

रुजरेत्गो जरार तित्वेकाः॥ अग्नेस्या यासर्वा नसेभाराने की नूत्पतिवपति पुरीषमसी संतोमेत्रः॥ अग्ने पुरीषमसीसाद्रे प्रेत्नपुरीषेप
सेभूरास्तितिलिंगात् अग्नेर्भस्मासीति सियतानिवपतीसप्रा पितपात्रस्था सुरभौ इति जनन्तलविशेषः परसुगंधिते जनन्त्या जाठर
ग्ने भवति ऊर्णास्तवा लोमयालोपः सानुपे लस्य भ्रंगोतनरोद्भवा भवति। पेता हसोः हस्मेलकार सेव का सा पनः लनस्य लनो
लोमसतृ भावेलत्त नस्य स्पोरख्या नेति। अग्नि नरवेदिको भिरः पशु नर वेदेरस्येन धायते ततो गुडां पंचगव्हीत मिसा घस्यशु
नी चावति। य घ संघका नरशपतु वा दृष्टह फाल ल्पा विविधैरनुमीयते वोधा पन चाह रश्शिव्प शुवे धोसोपवंसधाः सधोपस्तावे
ति। नरानुरहितालतोनिः सरतीता मुनरे वेदि होत्या प्रस्ताघ विमति व्याधाराः सुभौरे पुरेव त्रिपेते। आहालिता प्राश्य पेनीप मिथ
मारोप प्राप्य पार्थ पिंधने ज्वलयित्वा तिकृता मिरुपपम्येतिद स्मिनपात्रे अग्निरहरेपनेत। तस्याधस्ताद्दुपयमनानुगा
तिकृत्वा कल्पयितेत्सर्पः। दीमन स्यानुपतस्यो पयमना लंभवा दुनरजेपमानवचनाच्च वथमो तोवे नरुस्याधे पेपया
शतापनीपानिष्पमाद्दीप्याति सिकता श्रो पयमनरुपवत्सपतेनमुपघ्नीति। उपाद्देमीः उपयम्यास्त्रिश्चारिहि समिधमाह
वनीयादुपयेम पापयुविमुश्च नतरोलेनाग्निनेरः लेतत्दित्वा ग्रो घम्येति तस्येवाग्येरक्षेपणावाग्रमुनामिसा चलतेनद
पुनांमुरवा पंपयत्रोजघपरलाः अपाला यो गदुधनरुो बसमारणा नाहुतस्या धाहवनी यातो नरवेदिको हरागतिको राम

जो नररुत्पे पलांदयौपरसन परोरा सीतिलिंगात्। तस्माघषोमः एवस्वरार्पः। उपरति। उपयमनी निःसिकता मिरुपतम
भ्रंःऊर्णाहोति। गतः अग्निहोति। पलंत्रपत्नि सादेरनुषंगः सर्वत्र। एवपतः। अतः परस्मिन्नेवाहवनीयकर्माति अग्निपे
तेनपो नैतदाहवनीये गार्हपत्यकर्मोति। इतिहुपात्। एवदशु वंधस्याहवनीयरतिवचनान्मानहृत्तर स्मिन्न अग्निहो
त्रमित्यारंनः नेनरवेदिके अग्निहोत्रेविधतहति कल्पो नरकारमततिरासायंप्रातीनेसत्येनरवेदिकेपप अग्निहोत्रं प्रात
वालेस्या त्तदेन अग्नि त्रौ नरवेदिकः एवहुजुमा स्त्रुपवेशालामुरवी येपतः प्रलपति सागार्हपत्यइत्यत्रात एवस्याया
नाःएवंतंत्रे। एवमन्यस्मिन्नत्रीआदितंत्रेपि प्रक्रांते प्रचारस्यापरिसमाप्ते प्राप्त कालमग्निहोत्रं नस्यमस्याहवनीयएर
वजुहुयात्। भारद्वाजस्तव्याह विप्रक्रांते कर्मण्यग्निहोत्रकाल आगच्छेत्तसेस्या यजुहुयादित्याश्मरथ्यः। गाल
एवजुहुयादित्यालेरवनरतिरध्वारजिः। अथवाहरहरताम् इतिपपतेः समानमावुध्यालेपनान्तनयवेदो वेदि
श्वप्रागेवमनौ साखापपित्रानुमंत्रणेनुपभुंहब्भमितःहुः न पात्स्येमो पर्लंचेति विधाने प्रहृताये वरआख्यात
न्त्रो धपः आश्ववालः कारमप ऐक्षवीरः शालाकेरति भारद्वाजः॥ ॥द्वितीयेपटले॥ ॥ अग्नीन् आधेः
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गनः यथानाक्षिपथार्थं पेरयु। ग्राह्यनेषु पेभ्या येरागेनुनिरिसर्वः। स्पदमातिानेचस्पत्ताग्निहोत्रहवणियहतं प्ररशेनार्थं हपेनाथ
रपरत्रार्थवशात् प्रयोज्यं एवस्कवा घपिप्रथुचेतितत्रयसाहोमहयन्यादीनांजु फा दिसमाख्याना हूस्तेपमन्ता व ध्याख्या
तःान पापशृहनैर्जु हू।अदमिरे कयत्वार ले नैषां हूहूश्पोगः।तेति है भवति।हृदयमग्र्या दीनां पाठक्रमेणैव हृद्धाद्दि
तंचनत्समर्थदरां प्रत्नमासयोः निषातमयं भ्रूत मित्यारो हृदयस्य कुलायै भ्रले यस्य पाठस्य तद्ध रपभ्रुलं भ्रसिःस्य
चितिसचहिधारः स्वधितेरन्वतरां धारामिति लिंगान हैभ्रले यस्याः स्ताद्विभ्रले लानुपुष्मं स्याधोमागः रशनेरज्यो पेय
स्यनि। हिगुणद्धिपापामेत्यादिना। पठिष्यति। सोमविधेपशावितिभावः। इत्त्विऽप्येनुपचिचेल लाघरतीताप्रणपर्ने
वस्पति। वाग्यमति। ऐष्टिवैः यहार्थानदैः संस्कारार्थमनुनेचग्गनचस्पत्ताग्निहोत्रमन्त्रापठनपार्थयाः। ईलेपेपन्तुवेचि
वृश्चयं वस्वधितिंचेत्पिकुर्यनिरूढिनेरपिसम्मार्गवचनात्स्कवस्यानपत्रत्वाहुतं दपुनं हरां प्रलमानवदन्तसेप्रेष्य
नीत्यति इरपत्तेप्रेपांतस्यापिसंमार्गवचनोपपत्तेश्च। स्रवाधितिस्वधितिरप्यचेशनार्थत्वान्तसवतसंस्कारमर्हती
तिभावः। जुहूपति। गताः। अधिपतेः अधिक्यणप्रतिषेधात्। यत्पवेत्तन्मादिवजेतेः। अमेध्येवा। इत्युक्तेति
यत्पत्वेदूयनेगर्दपसेधिश्रपत्तिमेधत्वं देतिलिंगानाभोरदजऽदः। नत्रास्येदस्येनःहिश्वनत्मप्रतिसेधार्दि

राम

४२

तितत्रवरथाऽस्यात्सोरहे त्पहनेन्मुत्रीतीस्योद्धिदपश्चेद्दतित पाज्यमसीत्यादेराज्ये रथिस्थरस्यसमासेनैचोहः आज्येनदधोदे
हीतिलिंगानानैतः परो। स्वस्मिंस्तपत्तो रशं प्रलमासवदेवाविरुतंलौकिकपनुदम्भिसंस्कृतमाज्यमानीयते। आज्य। रतिजुहूं पं
चगृहीतस्यनिहत्यर्थंचतुर्गृहीतवचनमुपभृत्यष्टगृहीतदशागृहीतयोः। धानिवादुग्धमितिप्रयमस्मेत्रोतः शेषस्यदधिपर्मे
विनियोगात्तत्रैकमत्रात्रिकर्मोत्पितितस्यापेनसम्भूय च रतिकेचित्। तदयुक्तं। इत्यत्र दयत्वात्। यथोक्तं भारद्वाजेनदध्यष्टय
स्रेभ्यावत्तमित्यपाज्यस्यहत्वयत्स्तरगेचेतिचतुर्धावा यांजुहूवक्ष्यारण्या। सादि। पति। स्तरणकालेसयोर्वेदिसुनंति
विशेषावचनादपरेत्पोत्तरवेदिस्थलंतीतिसोपिकश्चविशेषवचनात्। इत्तिलिंगस्यां वेदिष्वो त्पांवहिर्षीतिलिंगाच्च। स्वो
वृसादनकालेत्वाऽपवतीरेवसादयतितन्यनाऽप्यंवसाहोमहयनीआज्यानीतिवचनात्। उपाधानी। उपभृद्धुपभृद्
सीतिमंत्रेणसादयतितपास्यचमत्रैस्त्रुधितिंतस्यानापत्रत्वात्। तस्यादृतास्याधितिमितिलिंगात्। स्रुयधर्मास्वधि
तावितितल्पोनरकारवचनाश्च याजमानेनस्वयंस्वधितिरमिजिह्वर्जीत्यहः। स्रुवस्यक्षित्योसंभयाद्युगपत्सादनमिते
वेतहानुहिवरहोमेचार्गीदधिस्याल्यांदुग्धः पलेसह पूर्ववेदिप्रवंवहिरसत्। तिष्ठेत्। तामिमंत्रपरलिखयसदर्थपारश्या
सः फ्लुमर्ध्येभवति। पर्येनस्व। पर्यवत्। सावियेत्पदाने। परलेखन्यपश्चापरलिखितमिति। अपनीति। यपार्दि

स्यात्तस्य एतस्य नाभिर्भविष्यत्पर्मितिमध्ये नेतावेन मध्यं रचनेति। अग्ये समं पात्रस्तथा भवेनितापवमत्। अनुधातिर्या। अवन
पनावसरलोपि पूर्वमंत्रलिंगात्। पितृणां निर्याणमिति लिंगात्। अतः प्राचीनावीतिना न्यायेन व्याहृता पां अग्ये लोकेष्वसि इ
स्रुववचनाज्ज्ञा नोमौन नैवचना तस्रुवेणाहोमः प्रत्यायिति। तेन शङ्कस्रुवेणाभिजुहोति। स्रुवेण वपामभिजुहोतीत्येवमा
दिवचनस्रुवेणचोदितः तत्रव साहोमव्या होमस्य तेजुहुसमारव्यानात्। अपिनलिङ्गेनेपरयमवः आरभ्यो मूला तस्य
नमो मधुपरमिति तु सत्यापाठः। असंस्कृतेनेतिवचनात्संस्कृताभिहोमादृ स्रुवेण सत्कृतेनेति भवति। भारद्वाजस्त्वाह
अघारस्ताश्चाहुत अआज्यनिर्वापणेहूर्ध्वमाज्यस्थाल्याः स्थापश्मरव्यालौकिकादि स्यालेरव नो श्रोवादि स्थालेरव निरिति इदं
प्रपात्। स्वधावंधुरिति शेषः। यदग्निष्वात्ता मिन न कि यजमानम्। स्वतेजसा नमौ रेजनैर्यजमानेयहरण हुताग्निमुख्य घृप
येति त्वासेत तं सेतन धारमविष्ठं त्रेदमित्युक्तमिति शेषः शरे। शतिः यत्र रशनाभ्यस्यते तत्र संस्मरणमित्याज्यमानात्। परिव्य
यणं परिव्याणं। अभिविधावाकारः। दूयायिता गत उद्धिपति उद्धूपति उत्क्षापयति नेतो धातिनामतः। विप्रो नोनिश्च
हवने येन समं मिनो तित स्याज्ञेव स्वाहा न ति। यं वा। सारो। अग्निष्ठा द मध्ये कारादस्य पात्स्था पनेहोमः ता
एष्वग्ने हशितः स्नातत्रैव यइस। अग्रमूले। प्रस्थापस्य नोद प्रतिपद्य भवति … वि चि दृ

राम

४१

पनीतोऽग्नना चति। अनारभ्य परिहृत्वा अनाविष्कृतो परं परं स्त्वा परिहृदये इयित्वा समं यथा समी। पशुमितमग
वरस्थले भवति। तथा परि ह ह ले कु ह नेह स्त्वा पराचि चति परितस्सिंचति। दर्भः यस्यां व्या पाम अग्नुरत्निः शतो यू
परशानो। लक्ष्वितिव लगमः परिशोवा। तत्र रशनां त्रिसंमुस्मय मेन गुणेन परिव्ययतीति यो धायनः। पंचान्तमौ
दक्षिणपाविता पार रशनाया: या मव शात् ऊर्ध्वमधो वा सार मुखे तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः। अधोसेचे
शाखान्तरेतु ह दृष्टादेकाम प्रोः परिव्याणमेवाधस्ताद्रशनायाः उपरि चोनं तत्त्वस्य तद्य त्राभिद्धेप
रवीता पार्श्वाधारणमित्यर्थः। पंचात्‌ एपेत। योवधर्विशिष्टो रशनाखण्डो नाबुपोते तयोः समीपे व्यतिषज्यमिधा
संयदप्युचेतन्न वेदपेत्। एवंहृते स्त्रस्य जायेत अतो नतथाकुर्यादिति भावः। पंचाह रशनाखंडौ वेधनार
हारभ्यां ताचेदपिचान पोरणा तेस्य लम्भं ते स्तित्वा वंधनेयोपयन्मुणा स्तास्मिन्स्वरूमवगहति। उक्तं पंचकौण
ना। ॥ इति तृतीयपटलं॥ ॥ पशुबंधे। पशुश्छागः। ऐन्द्राग्निभ्यां छागस्येति लिंगात्। कृष्ण ग्रीवः
हे विचालः। रवेजोरंते। रवं पादेन। वजन्तु स्याछ्रो पंकुरि
दैनेयदुका समशपः रवुरः एकेन पादेन करा पावनः। अचेतु … पूर्वं नहीन …

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तोयाअहः संपद्येत वैस्वदेवीगाम्नावैस्वदेवी सास्यत्ती वा पय्यामिति हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयादिति। तो पा। यते। वोपस्त्र
इत्यतितोद्धितं इतो न भवति पश्च नां मध्ये वर्जनीयामित्यर्थः। तथा च बहुचाः। यद्यवै पशोर्हता पुनर्जायेत ये पशमेध्यो भव
तीति एवं च प्रतिनिषिद्ध पयत्र वाजे ध्यो भयाते प्रतिषेधा च प्रतिनिषिद्धिनि वृत्तं इति न्यायात्। सो ग स्यजा तो पालामे नु ध्यौ गो
विविनानी याप्रतिनिषेधः अपानित्य पर्यं पयाह भारद्वाजः आम्नात प्रतिषेधे प्रतिनिषेधे रौ वलीयान् तथा स्यमावोप
यापत्रहन्न पश्नु इतितिनिषेधविशेषः एषत्वेन्या हमिरे कवचनात्। ये का। कुर्यात्। गतः मलोत्यको। पदितलेमनहानस्यैव
विभागः पशुसंकल्पनयपोनय मंगि योः। वाहि। मीति। पुरस्ताद्धाल्न व्रीपस्य प्रत्यक्मुखमवस्थितं पशुवर्हि। यो। द्रिस
शाखाया चोपस्पर्शत्युपाकरोति इदं वनार्थत्वेन संकल्पनमुपाकरणं। उपोइदा नि मि पशुम्सं हृदं पंचोपाकरणार्थं नो
पस्पर्शनार्थं यद्देताभ्यामुपाकरोतीति लिंगात्। पंचहति। पुनरुपाकरणमग्रहणं ह्योतार्थं यद्योपाकरणेत यानुदा
तेन पशुना सर्व प्रदेवतो पदेशनमिति। प्रजा। प्रयति। गतः अपि कुर्यात्। आस्थिरक्त पक्षे प्रजानं तरति पर्यावृत्त पोम्यु
त्वं ष्यंते उपाकृत्य पशुं होतीति श्रुतेः। अग्नेर्गर्भो इत्यो धिमेयनः उर्वारलो। अरलि अग्न्याधे पिवरा वचये वा अपि रौ
षानन्तपो गार्हपत्ये पौक। यनित्वा इत्येव एवेत्यन्येदेयो। तिवा। विलेड् ल्वेति वचना त्वरस्त्रा याम्रा नारमाना पानेति। राम

८८

प्रथतीयं। गतो। ततो यति। यथाप्राश्नुशी घृतं भवति तथामंथति। परिहृत्य। रक्षोघ्नीः स्तुता। यपानीयाः भारद्वाजस्त्वथा
नुग्रहमाह। यदि निर्मथ्यमानो न जायेत तत्स्थाने हिरण्यशकलं न्याहृत्याभिजुहुयादिति। जाता हरे। गतः। भवमाथा
संधिनावरधिसंधिनो मरेणल अग्नाहोति। प्रहत्सेति। धामत्रागुवरणां पर्व वि चित्रा धर्वा अभिजुहोति। उपरिजुहोति। मि
र्गध्वस्य। साबि। नमि। मसमूरवस्पप शोरुमरो वाहुर्दहुलो भवति तथा इत्ति… अर्धे शिरः। पाश्चेन शिरः प्रतिमुच्य पप्या
शिरसो न गलति तथा वशी हस्त बध्नाति पुनः शिरश्नाः शेषणप्र पर्व प्राति पूर्वं यदेवतोपदेशनमिदमाज्ञे माप्यत्वाजुष्ट
मिपुनज्मीति इहि शिनानां लाघवार्यमेषामिह वचनेन… इति। अवनु मंत्रगतो देवारम्यातार्थः प्रदेदेवतोपदेशेन
प्रदेपकः मेवरूपमुग्राहतः बोधायन भारद्वाजौ यथा। अग्रस्त्वौषधीभ्यः… इति प्रापयति। अपि
वेत्तमपि यस्मीत्याप यति। पपद यायमान इति विधिनात्वात्। घते। सर्वत्र इतोव सिद्धे क्रमार्थमुक्तमुपरिष्टाद् धूरलादि
नित्येदं निधायसामिधेनीभ्य इति वचनाद्धैतन परिस्तरणं होत्रपदं कल्पने न स्त इति केचित्॥ ॥इति चतुर्थपटलं॥
स्वधोन मि। प्रत्याक्रम्येति वचनात् स्त्रुचमाधारयन्न इति लिमतो गत्या समन्ना। मि। सते। श्रोषपं। अंसौ हृलयोरेसकी योरन्यौ
श्याहाभिर्मंथस्या कृवाःवरात्। गत। बहूत्विजः। असमासार्थवचनं। श्रामित्राणुकूरणं यथा शमिन् ... ज्ञाकानि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रासाद्येमित्यपरं देवा देति । अग्नेईवोढेनेतिदेवमसौ यानुपश्तिमानुपेवसत्या मैत्रावरुणप्रपसौ मानुपश्त्यनेन हृत्तिते
होतन्निकारत्वात् सौमिकेवत पादेशौ तोलव्यनपाराद्यु वत्स्यानरेषु । ति द्वाजति । एकादशप्रयाजान्यजतितो ध्वतिश्च पशो
पेजनितव्रत्यसंभव पर्युद्ग्लत्वादेयादशोद्रास्वेवपशोः स्यानतिपमः निषण्णितु पशु पशुवेनिष्ठीदेदितिलिधितोत्थापये
त् शमितानरात । प्रथमसप्रैष्यतिप्रयमंप्रयाजेप्रतिमैत्रावरुणोसंप्रैष्यति चतुर्गतादीत्त्वतु पेप्रस्थानपस्वलात्तोवर्हिषापि
कोरा अप्रथमप्रस्थानपः स्वाहाकारस्य वर्हिस्वाहाकारा पंचप्रहृतौ चतुर्थे समानयनंअतश्चतुर्थ एव समानयने प्राप्ते
विभाग पंचमो चतुर्थो प्रथमपोरिति । तास्यां शेषं तनद्विकादासत्त्वपंच्चेलानुमंत्र्यनइतिभावः अतएवस्याम्नातनइत्याव
पवित्रद्विकारायंइद्रष्ट्ये प्रसाधाने गगाः स्वस्तादेति स्वधितेरथलात् स्वरुंसत्वोमाभ्यांदेत्स्यनक्ति नयादे यद्य
नक्षीसचपः तदानुष्ठनेनाकं पशुंश्रापत्वेतरुः अक्ताराक्षि । अक्तपाश्चाधितेर्धोरपापसकत्यपरोरेणावघाति नरपात्व राम
नक्तपापशुं दिशाति । शमिता । शमितिति । एषाक्तावहनापधारास्फुलावि इति स्वतनपाविशसनंपरहरुणीनुमित्तपा
पर्यग्निकः पारितोग्निर्वस्यसपर्ये । नयाग्निपमाता पपरावरसार्थः ननुहरितं किंनमात्लमन्त्रपदइतिपयचेनुदेवांतधैका
दशिनेषुव्यक्तोवद्याम । नत्रवात्याल नमपाद्यपश्चादीतिपेचपर्यग्निकरोतीति प्रथमः कल्पः आप्यानिच्चेतेकेइत्याप

८५

समुच्चयेन द्वितीयइतियोज्यं । तथा चसत्याषाढः पचपर्यग्निकरोतिपशुंशामित्रदेशं वा स्थालेष्पमाहवनीयं चनिःपरिद्वत्याऽप्तामि
समुच्चयेन द्वितीयइतियोज्यं । तथा चसत्याषाढः पचपर्यग्निकरोतिपशुमितिवापाद्यितेनोपयाहिकेवसमुच्चयेन द्वितीयः पल्पः तथा च बौधायनभारद्वाजौ पशुमेवप
चेत्यकइतिपर्यग्निकरोतिपशुमितिवापाठितैनोपपाहिके चसमुच्चयेनद्वितीयः पल्पः तथा च बौधायनभारद्वाजौ पशुमेवप
र्यग्निकरोतीत्येकेषामिति । प्रथमायाजनैवतुसुत्रानुगतात्रिः प्रतिपरिपर्तीतामिपर्यग्निकृतेदशाइतिचनिःसपहचनात्र
त्सर्पति । पशोरेवपर्यग्निकरणमिच्छताभुल्लुक प्रस्थविसर्गएवनप्रतिपरिगमनेस्पेवामायात । एवात्रस्थितेनापिसरा
वपः पर्यग्निचरन्तु । मिति । प्रजा हि वा गतः पशुनिदं । छिन्नतिहु कल्पेष्येव द्वितीयः कृतिर्निपतन । येयमाने शामित्रा रूपा
पशुयमानेनीपमानेचपशौ जुहोत्यध्वर्युरेवइतिगतौ प्रास्मा घृते पूर्वः प्रतिपद्यते पुरस्तात्पशोर्गच्छति । शमितापति ।
शमिता पृयात पशुं प्रमुच्यमानाषकर्षतितत्र त्यध्वर्युराहुतीजुहोति येवयमाने पशुं चमानाइति । उरोपति अध्व
र्यो इपूः शमित्रास्नह पशुमुद्दंचं वर्हिर्वेदिनयंति तदयंव्यापारान्तरकुर्वंतियद्वा छत्रि पा येनशमित्रासहगमनानेषा
न्नेतस्यापचारः पशुनुनीयमानमपिपर्यग्युहन्वारभेतैवपजमानः पशुंप्रमस्तत्येनीयमानमन्वारभेतेवपाश्वपाणी
पुनरन्वारभतलिंगान्नानयाध्वर्युरप्यन्वारभतेत्यपरे । नानापति । गतः कुर्वंतितिउइरगतमश्नुरत्नेराकूहायवधां
परयत्पशुद्दरस्यापयातीतिलिंगान्न । नतुह्नतो छा घृतेपास्मिन्त्रयेऽन्य कवधानोहः नरवनतिकश्चित्सलिकुर्यां

श्रिइत्विकूपरकर्मीयाः अभिधाति। आग्नीध्र इति शेषः। नत्रोनरेत्यत्र शामित्र देशइतिसत्यापाठः। साशामित्रसोऽग्निः
रुद्रपशोः शामित्रः अयलेशार्थमन्तसेवेधानपशुश्रपणार्थो ऽग्निः शामित्र इति समाख्यापते। नेदानरत्नाउपाश्रन्तुः पशुपा
पातेउपाकरणे। तस्मिन्। पाहं श्रामित्रा इति शेषः। अद्यानस्यमारणेसंज्ञपने। अमाध्रुपुः पाष्टुशब्दः नमकुर्वन्नमित्पर्श
सतिनिश्चाराः इदं इत्तौ यारमानेपशौ नमेवपशुमवेक्षेतेदस्यथः मंत्रलिंगात्। तपापशुमभिमंत्रयते यादशेदो इतिचेत्
साक्षात्ः चकारोवाग्यनासन्तस्मत्तुपार्थः। पलहोतिसंज्ञमिमांत्रविम जातोमोनन्तु मां त्वर्त्तिरूपापुः कारणादिति मित्र
स्तेनमितुइतिशोपपितुमुभंसेत्तमे सेतन्नहोनमिति। शमिः नश्चाय पाश्रयतिं दिशेमित्रस्तेन नित्यइतिज्ञापयितुमुभं
संशिष्टो माः संगछतस्तेनुसहमसेरगत्यापानिष्ठमनि। पाहवनीयेप्रतितप्येतिमोसो धारणा पत्वेनकुर्मीधर्मत्वान्नास्। राम
तयाधर्माइत्यधिकृत्यपौरहाजः। चेत्ताऽत्रापोत्वापो पशुश्रयणपाः तपाश्रपाणोहृदपश्रतेनसुराखापामितिक्रि
येरन्निति पशोः मितिपशोः पशुतः पारेरशनोः संवेशमिति। वालेष्वाधमयोत्रीवारत्पत्वातेएकश्रलयोपसज्जनतश
त्र्येसत्वा। पघाः इध्माः। अभिचरतस्तेनेनस्वशाखास्थेनमंत्रेणनपारशनपावद्गादिवेधीपात्। ननुवावालउदस्येद
ख्याणरशाखांतरपकांऽसेदः स्यूला॥ ॥इतिपंचमपटलं॥ ॥ततः पतिस्वाय पत्नताहृदिसमीपेनयाति। नमः ति हेतौ।

५६

अनेपात्स्वेनसर्वगुणपत्निं देवेऽनाभेके। ततश्चात्वालेपतिप्राचीनपतिः नीयमानोपानुमंत्रयतेवघीत्वेकेकांनपतिप्रेहीत्ये
कवचनात्। अपोनश्चात्वसत्यपः सर्वापत्न्यः नपत्नीसेके। ततः अद्भिः पतिं प्राणाप्यापनमेव व्याकरोति सर्वालिंगापयित्रि
गो मंत्रसत्वरणमध्युपत्न्योरंतरोन्य। मिथिचतितत्तदेवेतरआप्यायपतितेनतेनाप्यापनलिंगमंत्रेणोमिमशनीत्य
थः पत्न्येनेकत्वेप्येवाप्यापयति। पशुसंस्कारत्वात्तत्रवक्तुः श्रोत्रप्राणोष्वाद्यति। अधिष्ठानामिधानातंतदेशहृनचा
भिगुर्वादद्यासिधानोपपत्तिः। पशोर्मतत्वात्। यानेहेशहृदयाहृगाभायाहृचनेभेकुः मेकुः आगंतुत्वेपिपादमंत्रात्
पूर्वपरस्पप्रयोगः तपाविनियोगात्। शुद्धाः पादानामसरित्र शब्दस्यपादेप्रयोगमाचेनाप्येनलिंगात्त्वाहृचनेवहुधेयना
जुपुगपदाप्यापने। पादानांतपासंग्रतमपदइत्येववोधापनः एके पणाता अंगमेगमाप्याययतावदेवतपतिशमस्यः
हतपावदाप्यापनानामपनावेदसोऽयंमिनप्राग्रवेति। शंभोध्यति। इतिलेपनाभिश्चमिमध्येवर्हिरंत्रेधापनस्योप
परिपृगवस्थितेनस्यक्षितिनापार्श्वप्रदेशएवछेनति। वर्हिरूत्येगतः। अपमीति। आतवस्त्रम्पलापेस्पावर्हि
षः खड्गेनरमिदमध्यमभिप्रेतत्नीपरयंशाभायाते। तन्मध्यप्रमुभयोरनपोरेखानिरस्यामितिछतिउपरिष्टाद्वाहि
स्यापजुष्यांतचेदमहैरत्तोध्मपित्यादिदमेनमधमेतयोनयामीत्यतेद्वितीयंरघेणाति। उरुविधउपापनत्रिष्टे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ततः नयुतमेव पानेउपनयतीति। मित्रस्य। अस्य शोनं करोतीति पायन्ता देवेति निमञ्जयद्यन्न पायास्त त्रिर्घउत्क्षेनति।
छिनत्ति जुहोत्सुत्कृतामिति विशिष्ट प्रयोग प्रदर्शनार्थं पुनर्वचनं पदेशेन वचनं। मुख्ये होमान्तःपतितो व पोछ्नात द्वितीय
हरणं। धृतमजति। गतः उल्मुक धने उल्मुकस्य शमित्रा र्थस्यैव देशं पुरस्तात्रपति।। वपामानः पुनरन्वारभन्ते रशनि ग्रासलग्ना नुप
रक्षणं पयापशोनीयमानेन पावपापामि [illegible] नीयमानामिति मंत्रः उल्मुकजति। गतः निरुह्छुति। अथ तमेव प्रथम प्राते पि
कुकूड पतिरंध्र कर्मक्रान्ति हस्तस्वयं प्रपान वहिर्गच्छन् प्रपाहवनीयपर्याय मध्ये न हत्वेत्यर्थः। तोदपाणि गतः। यापो रुपति
विपापोः धस्ताद्गोनेपास्तहोपक्ले प्रपति अधस्तात् यापाञ्चात्मी स्वपतीति वेचितानद् युक्तं। प्रहरतीति स्रवच्चनाने
विपर्यस्यैव ग्रासलग्निव्यक्तत्वा छु। यथा अग्रेवापतनप्रसना पछपाय मोधीनां वहिरग्रेणैव वायेस मधुर्यु तस्य पोश्चो
धीध्वेव पप्रन्न प्रतिस्थाप्य पतीनि चा मुहोति। गतः धाकुश्पति। अभिसेयोगा घोमेद् स्तोकं हथ्योतं नेस्तोकं अलोति [२७]
चा। प्रयाजनत्तोहितामध्वतिः न पाङ्मेनाजनरसुश्मतां स्तत्वा पात देहि वद्दमि घा यौ घास्यवर्हिषि स्तारस्य पाचस्वह
स्तादूत्पत्ति न पाप्रवर्हिते मेरस्तन्यहीं इ नमेच्चलितास्य अपास्य चा मिमर्शने पान दीहिमे च गतानानि विदेत्त्रा महश्च्युं
+ मेधारधामः स्वा म्राप्यवद् मि धार्यतपो घास्यवर्हिषि दिन्ह कस्तस्यायां इति यान पतीति नपाश्च पत्यो + तिंगेन।

[८०]

अन्नशब्दस्यास्या नेवपा शब्दः। वषट्कृतीनां। यत्र वषट्कृते हुत्वेपश्चात्तत्र वषट्कृत एव जुहोतिनःवषट्कारेण। वषट्
कारेण। वषट्हा स्मुभयमृन्निधारयति स्तानंतं स्या स्तोनंतेच स्यास्तीनतस्या विवनस्पतीत्या र्थत्वात्। प्रयाजानि धुहवी
कारेण। एवपहास्यमुभयमृन्निधारयति निष्क्रं तेष्यनोपरतंतरिक्षस्यादितिभावः। आज्यं जति। उत्तरविधानस्या पोतु वाक्। नो नानोनताबस्सेनेत्रेप
श्यनिधारयती निष्क्रं तेष्यनोपरतं दरिक्षत्यादितिभावः। आज्यं जति उत्तरविगत्या पोतुवाहः नोनानोनताबत्तेतेत्रेप
शेनकरोति नया। सोमेपः पशुनातत्रापीत्यर्थः। सोमे परस्थिपशावेन तत्रे स्मन्स्वाहा। इति परतोवपा हूपते इति परिव
प्योनामहीयोनन्चेद्वज्रवास्त्वाह देवेभ्य इति मंत्रस्यान्ते स्वाहाकारेणभवितव्ये नचेष्णेतिस्तूयात्। अथ देनतस्यापि देवता
परमात्रेणाध्य चेतस्य प्रहानर्थत्वात्। तत्र चलिंगः स्वाहाकारोते षु पठ्यमाने पुस्वाहापिचरति पाठः। नयाश्च त्वा पत ते
पिपरमृते स्वाहा यारे स्वाहा वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यादि। पयतु प्रहरद्धि देन प्रजापतये स्वाहा त्वा सुमदः सूर्या
येत्यादौ तत्र भवितव्यमेवाते स्वाहाकारेण। तत्र च लिंगः स्वाहाधिमाधीतायस्वाहा स्वाहाधीतं मनसे स्वाहा स्वाहा मनः
प्रजापतये स्वाहेत्यादि। ननु सर्वस्येवादिगतस्य स्वाहाकारस्य प्रदर्शनार्थत्वं दर्शितमतो। पुरस्तात्स्वाहा कृतयो वा अन्य
देवा उपरिष्टात्स्वाहाकृतयः ये स्वाहाकृते देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति तानेवोभयान्प्रीणातीति। नत्विं
याजावादिशान्नि वेधेन नै वमनयाहर्शितं। नत्स यो नार्थवावचानरेक्षतेरतद् र्थनिर्णय परपाउरस्तात्स्वाहाकारा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अन्येरेवा अन्येरेवा उपरि द्वाल्वाहाकारा अन्ये पद्‌ पोमहिम्नो राहिगतः स्वाहाकारो स्निये नैव मर्थः स्यात्‌ वस्तुर्हि स्कनेर
र्थः कथं तां स्वाहाकारे ग तावद्धोमो न स्यते । तदप मर्थः प्रधानेज्या पा पुरस्ताद्धोम भाजः केचिदु परिष्टाद्धोमभाजोन्येत
नु भयानु भयतो हुताभ्यामाहुतीभ्यां प्रोगानीति । पिं वा । अस्यामेव व्याख्याया मभितो व पोजुहोतीति विधेरयमर्थः धारोघ
टतेनव्याख्यांतरेत दयच वह्निचित्काले स्तु भयपर्यंमेव हुताभ्यामाहुतिभ्यामुभयप्रोग न सिद्धेत्स्माद्य योजनऌजा यो वदाता
अयपहिरतपशाकले तु ग्रहउ भोभारद्वाजेन पविहिरतपंतस्यारास्याहस्व पद्यौहिति वा या पश्चाह आज्य अववाहिरतपशाकले
वाहिरतपरावलेवाद्धितीदे वनुर्थे वेतिस्वा आप्यविवारत्वेपिवपापाहस्तेनेयावदने । नस्कवेग । स्कवहस्तिस्वविती ना इथा
घर्दे पेषु यो ग्पत पावा वस्या नाह्नोधापनत्स्याहस्कवेगचपोसमवलुंपत्राहे नाग्निभ्यां प्रागस्येति । नात्रा यदान मेषु ।
स्वउ नाभाताद । एव । वति । एवेहिरतपशाकलाभ्यांसह पंचार तीःवपाभवति । चतुः चस्याता गतः दाप्रेणी । संदपाविवभयतः संप्रेप
योलस्तप्रहतावेयोक्तो । वद्यत्र मुख्या अन्नद्वहि । अजातामिदन् । हुतेसा आपवहु तानुमेचलो । वपोहरणमुसरंतास्निदच
लिधारयति । तयापश्चामिधारणेपि यत्स्मुनेरतः पारिस्वेति प्रांतरीतां । उभे व्यतसस्ना ये सत्वास्त्वहपहरति । गछतमितिसि
गतः । अर्थे होति । गतः । अचदातेणः । अनक्ताहं वरवितिसामानाविचार त्यिरः तरहता पंस्यात्‌ भे हे नयो जनीपो वरे गोश्रा

राम

५८

तीयमार्च वार्द्दास्यन स्ताहं धुर्मेव वाजरं दक्षिणी यातिस्त्रः इस्लिगयः काश्चिद्घा गः स्तिस्व शनि समुतरितिद्वस्तिरणो विक्षिवत्‌
प्रतिदधस दैस पुत्र स्य सह ग त्वा भाजे पेते । व्याख्यानेमार्जनं ॥ ॥इतिवष्ठं पटलं॥ ॥पशु । घृते । पश्च यः पुरोडाशः पशुपुरो
डाशस्त स्य पात्र प्रयोग प्रभृति तंत्रमारभते । प्रयाप्रयोगः । येरर्दं पुरोडाशस्य तानि यपुनग्नि पात्राणि तानि तु पश्च पंनेव प्रयुक्ता
न्यस्यापि प्रसंगेनोपकुर्वंति । निर्वपनं वा । पवित्रे कृत्वा पात्राणि सम्मृत्य निर्वपतीन प्रणितामवेति । पश्च पोनामेतो पजीव
नाहि द्विवि धेसो मविधे त्वं भे मन्या यापज्ञु पोपू पतिभारद्वाजस्त्वाह यजुरस्त नाभिपिटानिष्प यपती मिवोधायन त्वाह ष्ठो
ऊर्णी शे येलपिष्टानि संयायाद्दितिपुनः पुरोडाशवचनात्‌ पशुपुरोडाश तवौ व्रीहि मयो भवतिनयवमयः । कपालसंख्या प्ये
घवसवेत्रा । परेवतादद्य पिसार्यद्विव । वारेत ध्येहविशातिरविछु नासहविरद्ववोवोर घपुंजय माने यो । पशुं विशास्ति
पितेतिशे पुं शमितेरपातेश्विःस्य ष्टा स्विति लिगाता हरति । पद्वत्वाल वाजं नामयोयां संहको पार्श्वगतोत्‌ ऐंग इहला
विभक्तमेवो हरति । विभाग स्त्वस्य परस्ताद्वक्ष्यति । जोमाहोनो भिजो यथं उरुरा दोमानामद होत्स हरो तितिकारयो मोस
प्रोहायुत्स पुरितत्‌ । अंत्रंच निधुं स्वविष्टांनो । अणुद्धित धः स्यानी पंमसेमे इछ र्महरयस्व वपयो हा पाघनीय धधु
र । पूर्ति । शमितारं संप्रेष्यत्य ष्व पुः । तत्र मिद्धं पीरति लो र्थः तमाह । मावि । वति । गुहं च व निदुं च मा विपर्यस्य तयो हसो

प्रोविपर्दासंमाहृत्याः नपोः सुषिरं विपरिधि जनं वपर्यासः तस्मोवपर्यासः इतिनु पदं नो प्रमादि यस्त कारः। उक्ता पति। कुंभ्याहीनो
प्रतितपना दिपवित्रनिधानो नव। मंशाभित्रे कृत्वा दर्व्या पविमापो कुम्भ्यां हृत्स्म मुख्यते पशु दुग्धसेचनमंत्रेण मुगपदेव धापय
पपति। हृदयं तु हृदयं प्रच्छल योनं लत्वा प्रत्यङ्मेला प्रपपतिस्थपत्नेनु शमितृ कर्म ध्यते हवीः शमितरेति लिंगात्। अग्नेः शामित्र
स्तमाख्याना च। अथवा घृते। अवहनादि प्रतिपद्याप्य प्रोनिनीपर्लोकि कैदर्भैः प्राशित्रसम माद्दिं। ऊहेन्नादग्र पश्चात्ततः प्रत्यर
पावेत्र अदिस्त्रस्य पुरोडाशमुद्वास्यासाद यति। वपशौध्यवस्थित विकल्पो योऽर्थः शब्दः। एवं वपा प्रचारानंतरं पुरोडाशेन
रूप्यात्साध्य स्तेप शौतेन प्रचरति। पक्षे पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवेन मो। न भवेत वपया प्रच पुरोडाशेन
प्रचरतीति ज्ञानसूत्र तुसारेण पशुसंज्ञपनानंतरमेव पुरोडाशं निरूप्य वपाप्रचारानंतरं तेन प्रचरतीति। बोधायन श्च
ह। पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपेदिति शालीकि रिति। इति वा प्रत्नेव ख्यातख्या। अत्र प्रैषो। नाग्नेनारिष्टाः। सूचोनः। पुरिस्थ
पोनिवपनं पश्वर्थानामेव प्रसंगान्। सुमान्तुमंत्रोपि पद्येरहमिति विकारः। प्राशि। भागो। अवघतीति विपरिणामेनाज्वपानेषः
प्राशित्र इसेवावघतिन त्वस्य समदपजमान भागोस्त्य ग्रहः। पूर्णते। यदङ्गगजाते प्रपास्यन्तु याजादिन त्वस्व पश्वर्थमेवान्
प्रसंगे नोपकरोतीतिभावः। एवं च तत्थाल घ प्रसंगे पदे रिपिवत्मेग पुरोडाशस्य पापसीयाराणि होमः। कपालवि मो

नेत्रेति। तत्रैव वक्तव्यमिति सर्वं भवति। तत्र चलितो। सवनीयानामिडां ते वैशेषिकानामनुत्र मत्तो। भारद्वाजस्य बाठो। चाह तुः श्रय
पशुपुरोडाशस्य विद्यत्नेप फलीकरणहोमो नुहोतिवपालाब्धमोचनमितिस्वधालेयापोत्त्ने सपर्। उत्कर्दे रित्व परमिति लिंगात्।
पजमान भागस्य तु वाचनिको निषेधः। केचित्तु वाचनिक मिडांत लभिद्धान्यदपि प्रतिषेधं तितेषां पजमान भागस्य वदान प्रतिषे
धान पूर्वकः स्यात्प्राशभाभावादेवावदाननिवृत्तिः। उपारिस्थि भदत्तं एवं च नेमैत्रावरुणाय विभाना। यां तस्य वाप्राकृतस्यापि अतु
वाक्यप्रैषपावेश त्वेनहोत्र ध्वर्युविकारत्वात्। भद्रं ग्रावांभरितिभावः। माजेनवचनेनतु भक्षणशेषत्वं मार्जनस्य लोपविर्तुं अनोप
धारिडोदमुक्तेन्माषंनो नेमयतिपषदस्य ग्रहणं स्यात्। तीन तस्येष्टं नरवाणं तस्यानुयाजार्थत्वात् उपहृतमहीत्वात्। अत आह
राजिद्यानानुसुपदीरिक्तपाकः प्रत्याहयो। अत अत नमाहसण नसोतिहो पश्यपुनान्न द्वातनीयाद्वितीयाततीयाप्रवृत्तीश्चपः
पुरोडाशतीयः। प्रथमे द्वितीयेषातिप्रतिप्रस्थस्नईतिशेषः। तयाप्रच्छामिक्रामेतार्षामेति। द्वितीयाप्रवृत्तिकामेत। प्रषामेत्सवषो
धापनः। अत्र तत्ता। नतीयेन गमनमंत्रेणो। नरतः परित्रामह प्रमत्रिधारयति। नयामो। नरतः परत्रामसस्पोनरस्त्वे लसहपो
जनोरावनीयाः। वर्णिभः प्रभेवभिर्मैत्रेस्त्रिभिश्चात्वनोवद्धे हिशिहस्पगमनस्योभयोरपि हृदयपश्चरनिधारयो। रत्वात्
स्यवानिहीनत्वा धयोमात्वा च्चमारद्वाजस्यत्वा पदाभांउत्तरं प्रतीय परदाज्यो नहृदयमभि घारयतीत्यर्थः। आजो रति पशु

गाङ्गेनाङ्गस्यास्याश्रानीतेनाभिधारयति। उत्तरतएवास्थितः। स्वाहेति। पनैतउपर्येते। ऊर्ध्वं वेतं पश्चं। रोम्य। स्वाचापयत। पशुमु
द्यास्यहरनकुम्याः। ताम्यंतो हृदयमग्रे धारयति। स्वयं तेन हस्तेन धृतेनोपस्पृश्य तं गोतरगम्यां श्वधार। तन्मयितस्परज्वादि नावृधा
नरसा ना हृते नेत्वेधे। अन्ता। मिति। अनिहर तं व्याख्यातं सम्यक् तत्। धानीद्रव्याचे नवे दमिदि यमिति सा सनामि मनोनमंत्रेह विमपि
श्वपनाम्। शितिमंत्रस्य चामसज्वलितोगानिः छिन्नस्य। विधोनुवहिमनाज्ञा पहति षोवहीपशानस्याः पहत्वे षाग्रवर्तिपाठ्यपाहवि
रवहानं वेत्याहिति। अत्राश्चात्। पनश्चाद् वे पातु रोजर्षो हवीरतिपशोः पुरानानीति। जुहति। वार्हे सूत्रम् शमरव पेत्तम्भद्दां निधा
यस्वधितेरनपाधारयावदानमंत्रेण। छिन्नत्ति प्रश्नो नेचां धदानेमनोतादेसंडा पाः। हृदं तरे पात्रयातामेवेते षोजनमिपमो याथा
का प्र्यमितरे षांगानां। मध्यमुनां उत्तमामिरं व्रा लोते। न ध्रतोगुहस्या वघति। मध्यतो हि प्रा गोजनम स्याव घतीति। नेन देवता नाम वदा
नानां मध्यतो नतो वाग्गुरु व दानं। हृत्यर्थ। यथा ध्रते वापः। प्रत्युरते समत्र का। एवयावदानेव्यत्त। देवसूक्तेन। देवतसोवि
घहतं नभागः प्रागेवहरीत। तदेवं शतामिसर्वो विवदाप। ततः सोविदह्ननाम्नयं घाति। तत्रांग्भारहृत्। प्रसव्य धीर्य अंगानि
स्विष्टकृते सहतस्य जुहिति। पंचावत्तिनस्त्रिः स्विष्टं द्वितेभ्यो हि स्विष्टकृते मारलिदद्व्या। पंचावत्ते सर्वं त्रानेमिपमानास्वधिति
नाधः राच्छिनत्ति द्विःपंचावत्तिनरत्रितिगच्छुद्वे। हृतेष्वगुरस्यावदानं यातः प्रागेवोमाः। तस्यैवेदानींविभाग प्रकारउच्यते। राम

५०

यदाह यतार्यगुरुदयघतेतस्यतेते धाविघमंयभज्यस्यत्तरवेजगुहोमार्थं निधापमदे धामपरिमाणं रवेन भवदानमंत्रेणद्वेधा
छित्त्वा देयते त्वदे धाति। अलितु रवेज स्वधाले सा विहृते तेषु पंचावत्तिनस्त्वत्रा विश्वादे धाचविभागः पूर्ववत्। अपि जुपा गुद
द्वीजा वेदानमिच्छतो पविभागः। त्रेधा धान्यं। अव्रतेजुसा विहृते तेषु परस्पधा विभज्यनतीयमिश्रा पंचनिधापेत तेभागोत्रीचो
स्तिपति। श्वपस्व। एवं पानि। दुपेप्रुरसुमैपेष्टोमाजे विताने स्वगतान्ये गामिपछाद्यदि। समवत्त मात्। अवशिष्टानामंगाना
मध्येपदो धते षड्जा घानिहे स्त्रानोऽपथ घति। पतिंदु चक्षमम्। ह्नतएवनावदानमेत्र। नचयजमानभाम। यदातपद्वातः
मर्वेवर्त्तिनतिवल। अनावति। शिरसुगेषु वास्व्या नै ते सिरवधयति। वानिदुस्त्यानि ओमा। यतिः हविवारणे छुद्धिमेदस्त
नीपयोघद्रं नायः। तत्रमिदं एवं मवदा यततः श्रोमादीनीत्यपर॥ ॥इतिसप्तमं पटलं॥ ॥अथाप्राहृतानि। वसापृ
रसा। सएव दापत्तत्साधन्यादिनि प्रेत रज्जुसाहोमग हतानि अनिघसि धानुतेयानि दृशः स्वनिधिं सनि। हवितोनन्वत्प्रद
सप्येनष्ठनत्रिगतः श्वारयाति। दृलति। लोजयति। गानासे वे। गताः। अयप्यानि। अस्वोस्थधीनावंतरा स्थितिशे षोपरेप।
श्वात्याते पदहरेयावपरस्पशृपिनी। एते श्रोमिपापन्नावद समुद्दृश्यते नेतान्यनवदानीयानीत्याख्यापते। यासुराग्रहेभ्यान
वदानीयानि देवाजसम्प्रहृताहो। स्वपेचुयह्याति। मारत्या अनवदानीयानीति। अस्त्येवं। किंतेरदान्नी। तानि। हनि। तान्यवदानीया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निष्टतैर्देवनसौ धिय तनेजैः सहलिधायो भपानिसहलेमरातीसर्पत पासतमस्र तेच पशुंसन्निधापसेमशनीतिसला पाद।
अयारति।हवि:शब्दोगावदानेषु प्रसिद्धः।इदं प्रैषोगतः।पात्रा नेति।मेदेमध्यगत्स्वाहाकारेन प्रदार्याः मध्यमेस्वाहाकारेनि।
गात्।तेनोनैस्वाहाकारेणजुहोति।एवंदेमेनाइदेवक: शेषः।पंचमेनमंत्रेणप्रोचा।एतौ।एवंहोमेमध्यादारभ्यप्रोचंसमापनात्एवंदि
शाउपतिहृतेमंत्रलिंगात्।वषट्।होति।हविरिति।शेषः।सा आप्यवद्यतानुमंत्रणं।अत्र।तेषा।अत्रहुतेहविषिरदेवावनस्पती
विदेवास्त्रिदहनिदिशोयागः।वसाहोमसत्सर्वपात्र्याय।अद्ध्येयप्रत्ना।हानि।प्रतापात्।स्पृहत्वा।तारक्तानप बहाउपगच्छानि
स्याल्या:दयाद्धा।तस्यानुपाज्या येलातः।छिन्नपेचावजिनः।स्विष्ट।एतौ।ययावनस्पतेरहं देवपश्यापापुष्यासित्यादि।उप
प्रैषा।इत्यादि।तःस्थितः।एवोपस्तानिजुह्वाणममपत्राहत्तुवाक्यासंप्रैषः।ततोयाज्यायारम्यते।वषट्।पति।उत्तरविधाना
र्येनुवाक्यात्रेषेनेति।अतस्त्रद्रूसादेन।नेतरेषाहृतएवकालइति भावः।स्विष्टनंपदक्षूर।अन्वां।पति।उत्तरविधिना रान
नुवादः।मेदः।पति।पंका।सुत्रे।तस्मादेदतेध्ययेहृति भावः।उपंसमा।पशुपुरोडाश दयाशेदवैतपत्नीसं दले प्रतिप्रस्था
ता प्यत्राधिपत्यारूपापिपश्येगमस्तुवपा अवदानं प्राहृतपापान्वपादेति भावः।वनि।पति।पदाहेतस्रोवनिष्टुहिधुपा
पवमेत्स्तदानमिडोरेनसहाग्नीधे प्रपद्यति।सचेऽगवद्इसपति।पदावनिवैभोदेस्तोपनः।नहायनशिष्टेमाज्येनोतेप्र

छति।सन्याग्नीध्रमागवद्दत्तपति।अधुरेति।अधुहिरदेवापामेवाधिकोंशोऽसेनुन्निपद्यते।अनस्थित्वात्।अग्नी।पति।उपपजो
नापवत्समाणाहोमःस्तरदर्भो।अग्नौपयजासेषांहोतोपवहा।व्याख्यानः।शेषः।नचेतेगारा:कुतःकुत्राहर्तव्या।कुत्रचोपयद्दोपसीद
ति।कथ्यासौ।तत्सर्वत्रमाहाह।अग्नी।जति।सौमिकेपशावितिशेषः।लाघवार्थमिहवचनं।शामि।अग्नौत्पं।शामित्राद्दाहरति।
अग्नौत्पामुपजंपेनीतस्यैवोधापनेनत्वत्रोनो।अत्रोहस्माहवोधापनः।आहवनीयादवोदीचीं गारात्रिवर्तते।उपयोपय
जोइति।तेनपशुश्रपणगृहधेशामित्रानुगतोउपपजामप्रयोजकत्वेप्याहवनीयागारेषुपयोगेपुत्र:।ननुएस्तोमलोप
इति।दृष्ट्योप्यवमंत्रोस्पृमेन्द्रःसवरोहाणलेवासुप्यम्बतरभागस्यवहि:परिवर्तनेत्सवौ।जति।गतो।देवेतराम्य।प्रथममन्त्रपाठ
प्रतिदेवप्यप्रैषेति।प्रकारस्यप्रैष्यतिकेवलंप्रैष्यतीतरानुयाजानां।तान्यापत्रे।प्राप्तेहतानुमंत्रणमंत्रैरितिशेषः।प्रयशोपं
आपाद्यत्वारोहरामश्वप्रथमविकाराः।ततःपूर्वेचत्वारोहृतोपस्पनवमेयाहरानुजमस्यअनस्तोननेनमंत्रेणनासांसमान
नुमंत्रयते।ययावर्हिषोहदेवपज्यपापशुमान्देवयोहीन्वोरहंतिनिस्वलोनिस्तादेवीनामहेमित्यादि।ततथावनस्पते
रहंदेवपज्यपापुष्यानित्यादि।नपातन्नाहिकारागेततदेशतम्पनुसंधातव्यंउत्तानेति।दर्शितमेतत्स्वकृतेपदुनराबद्धप
नो।द्वियजावीति।इदानींनाहिकारागमतिसपायतरनिवोदितव्यं।अत्रानेति।द्वितीयमत्रोजनरचरोःपक्षेविधीयते।ननुप्रवस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वोजनस्य कालविकल्पमात्रं। तस्य पशुसंस्कारार्थत्वेन तत्रैव निवृत्तत्वात्। तथा च मन्त्रवर्णः घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथामिति व्य
क्तेश्चैतदारण्यादौ पादेनिस्रवद्गुमपयोजनवचनात् प्रत्याहेति। अनुयाजोत्तरं तिष्ठेदित्यादिकर्मानुयाजसमाप्तिदेशदशनेको। सम्य
ग्वर्णितः। तत्राह भारद्वाजः। सर्वाज्जुहूपभृतौ वाजवतीभ्यां व्यूहति। सर्वासु स्रुक्षु प्रस्तरमनक्तीति। स्रुक्षु प्रतोत्विक्षिपतो यास्ते तो
मंत्रतश्चाकर्षं नमेतानि इषिनाद्वयोरसाध्वर्यव प्रेषणानि वर्तते। ध्रुवा होति। अनतिरिक्तत्वात्। ध्रुवायाः प्रस्तरो परिधयश्चि
होमेनात्पाञ्जलिहुस्वव ध्रुवावर्जनस्य वचनमसेद्हार्थे दद्वियेति। एवं स्मिन्नाहपतो पत्नीसंयाजाः तत्र पाशुवर्योरपि
स्रुचां वाससा मासादने विमोचनार्थत्वात् तथा च भारद्वाजः। सर्वाः स्रुचः कसम्भा सादयतीति सादनमंत्रस्य ब्रूहः प्रस्तताये
वदर्शितः। आज्येन यो पत्नसंतिलो मानि। सउभा नो यागः इतरो मे। सर्वास्य वदुना निजाघन्याएवं भवेति। आज्यस्या न
पत्रत्वात्। तपाजाघनी ग्रहस्याह भारद्वाजः चतुः स्रुत्यः चतुरवदानस्य पंचस्रुत्यः पंचावदानस्य नाचोपस्तरणाभिधारणा रा॰
निभयेति। उत्तरी धेरुडास्या निस्सनुम चरणोद्गतराश्वस्यानूहः प्रस्रुतावपर्शितः। तो ऽप्राणायमानोपाहुंपिचो वाहुडी स्तवे
कोविराघमहत्तालद्शायामभस्तितस्त्विति। तेसावति। अत एव वलिमारिहुत्यांघ्रमांसग्रासलग्रपदेयभदसंवास्यपतिनिःक्षुद्रभवति
यत्नः धाय्यत्रसंपत्नीयादिस्मान मासमिञ्छपनुषः तथपिद्लेपयतीवारम्हिलोप शुपुरोडाशाल्यधारस्यातोऽ ननस्योति समि

धूपज्जेविहृत्वा प्रास्तरप्रवत्स्यान्नेवर्हिस्तु प्रहृत्य ततः प्रानर्होहवनयजमानभागप्राशनेयदाप्रग्रहशिरडमवति। ततोवेधिमि
स्तरणादिक्राध्वयं वर्शोषेसंस्थाप्य एवं वदनुपस्य शनहद्यम्रलेहत्वाद्धुपद्यं चतुष्पादः वपशुनामसंचरेपास्यति कुत्र च
भुगासितमनिशोचेसेवमनः स्नुशङ्गानामयहुले ऋनदः शब्दाम्नस्य ध्यापत्रितिवचनाज्जुसुमि कुतो ऽः रस्वातेमाजनेन
ना स्मिन्हद्यशूलेकुर्यतित तथा चाश्वलायनः तस्योपरि जादपउपस्थ शांतीति। समिधामेकं करेणाधानेमंत्रलिंगात्। समि
दसोसिनावोनेहितीपोमंत्रः। पत्न्यास्थूपस्यान यंत्रेपयस्तस्यस्त्राआगमतोमेतिरौ नैविकारः। अथपत्नीतामाजनेनविस्वाचः येषु
याजमानन्त्रः मयामेषुतेषां प्रहसिलिकत्वेशाखां तरोक्तदर्शयतिरिस्हि। यत्। रद्वेरवविधायस्यसरस्वतिधः। तथा सोमविधःकेषु
नरलेविधसोः येकः तोपत्नैततयायपसिद्धपश्चर्थप्रलयति। ताश्चाते नवैदिनियतिविसन्नमाश्चत्रामनेषुरहि दिधः पत्नैत
त्रयपत्रकरोतिससोमविधः एतदुक्तं भवति। त्रयमेतस्य शौचकर्मिपानवेतितं चपदाद्दशाः पत्नीतानेरद्वंतुस्तत्वात् आसोदहाय
पत्ने प्रलयस्तुचातेः पदात्यहद्दो यजमानिस्त्राणोप हो निवर्त्यते वस्त्रा माणेनु निसप्राप्तामेवपत्नेतिव सिवेचनाद्विमि
पत्रेधः। रपातिचायस्त्राप्यज्ञशोऽभरतिजपानं तल्ले त्योपतिष्ठते। तयाचोत्तरस्त्रेपव स्यात्। उपा पति। पूपमुपस्याजतनोपद्
शेचमरतिजपति। सोमेनपशुनावेष्टाजपतीत्यनेनैतदुक्तपस्य सिद्धत्वात् नमः मार्थमिदं वचनात् अथमदस्वस्रोगाना। सस्विते नमौ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यूपस्यैशेने प्रायश्चित्तमाह। आहवनीये आहुतेरवाहुतस्य वनस्पतौ ज्यायान्स्यो यूपकर्तृभिः नेमं वनस्पतिः सकाशात् यत्तार्ये निर्वृहेदिति।
मनुष्याः तेनोपपत्स्य प्रायश्चित्तं हत्वा महान् प्रजापतिश्च। अत एव च लिङ्गादयं तेऽत्र खसा पपशुना पद्यमिति। उपयज्योति। यजे श्रुतं
रसः से प्रस्तारणं नाव रक्षमानुहुसावरि श्रीतो यूपोपयज्ञस्य दुरिदं नहास्मत्तो पपतितमेतमासुन्। किं त्विषे यूपे यदि वृश्चे
दुपस्थशेत्। ततः किं त्विषं पात्मनिसेत्र। मयेन्। अतस्तत्त्रिवर्हणार्थं तमेव यूपमभिमंत्र्य येन वाप येन तदिति। तत्र यूपे काइति
स्माहो हुवहूनो युगपत्काले स्वशेने हुती पतती या भ्यामभिमंत्रणे। तस्या यस्या वृश्चिस्त पाराग्ना नसामप्यात्। एष वसावीर्ये
वि। धर्मे के वेने यजमानस्य कस्मात् से स्थि। नेकर्मलिसर्वहु षामेव यूपस्य दोषस्मरणात्। हरेत्प के शिनासर्वो विकारेणा गृह्य
काले तद्वचनाच्च। ऐन्द्रा णावाए तालि स्वारे वनानि सपशो विकल्प्येते। तेना त्वेके। तेन प्रति संवत्सरं सकृद्यजेत षट्सु षट्सुवा
मासेषु वा। तत्रानियतः कालो नेत्याह। ऋतुरेव च। त्वेके। तेन प्रति संवत्सरं सकृद्यजेत ऋतुव्यावृत्तिश्च लोके तानय सन्निलते ह प्रा
शो भना पपसा स्वाप्यापपश्चित्तं कालेस स्थूपवस्तु या वृक्षिदिति पावत्। आहिताग्निमुखस्य एनारम्भ। नरयमर्थः। यदा स हस्तं
वत्सरेज्या तदा यस्य कस्यचिद्धेतोर्यो हृतो स यवसेवापजेत। यत्तु षट्सु षट्सु मासेषु तदाहिताग्निमुखपयोरिति। तथा च ना
यनः पश्चिज्यास वत्सरे संवत्सरे प्राह श्चाहिताग्निमुखयोर्वेति। केचित्तु नर्मतु व्याय नापि त्यने नष हस्त्यापत्तु दोष्या निषुषद् राम

स्वतः संवत्सरस्य परागमुक्तं मन्यते। तत्पुत्रं मन्यते। आहिताग्निमुखव इन्भ्यासवदेकवचनाच्च। एवं सर्वईद्यां संवत्सरस्य
पश्चिज्यावार्पेत्तमो। इदानीं सत्र्यपितर पुत्रे। क्रियापानके वत्समह सर्वएवप्रत्यवायः। किं तु इदापितस्य यानिष्टपशुनाग्नि
क मितरः संवत्सरतिरश्च पत्राइरधिरेणः श्र्द्धा तिमेव तत्रोदाहरति। मांसीभवति। मांसमजुहूतो यजमानस्याग्र
यो मांसी। पतिमांसमात्मनरछेति। तेयजमानमेव ध्यापतिकदाचित्त्रो मांसे हास्यतीति। ततस्त्वेन महित्संतं सेकात्सु
पतिइयमेव यजमानाधमभक्षविष्याम इति। कथमेवन्नशंसमनिमंत्स्यतइति चेत्। लोमनृन्नशंसे। लौकिके
षुप्रश्चिषुक्रयामो से लौकिकमांसं मनुष्याः पच्यन्ते। अग्नेनिचततस्यमानमग्रयः। अयं तेषां यजमाननियंत्रे
तानामन्त्रः नामंतरेण पश्चिज्या न मांसं तरा शास्ति। तस्मात्कारणात् पशुरवत्वेन यो भवेतिपश्वाहिताग्निरिति
यावत्। पशुना नीजानमग्निहोत्रं ततः कश्चित्संवत्सरोऽतीयात्। तत्र तत्रैव संवत्सरे यजेत आयुष्येहितो ह्यस्य यज
मानस्यैष पशुः यदग्निर्भ्यो विनदिति पश्यात्मानं निष्क्रीणाति। तस्मात्कथं श्रुमिवे नामितिवाइयेदिति॥ ॥षष्ठ
पटलं॥ ॥इति श्रीहरदत्तविरचितायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ प्रायश्चित्तदीपिकायां समाप्तः॥ ग्रंथ॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥
॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ राम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts